

Ruïnes op de Grote Markt

Een geschiedenis van Goed en Kwaad
Deel 1

Bert Tuin

Ruzie op de markt

Dit verhaal speelt zich af vlak na de oorlog in de stad Groningen. Het gaat over twee mannen. De ene was naar men zegt goed, de ander fout. Groningen was bevrijd, maar de twee mannen kregen ruzie. De ruzie ging over het gooien met stenen op de markt. De ene verweet de ander dat hij met stenen gooide en de ander vond dat de klager de kantjes er bij afliep. Ze scholden elkaar uit en haalden hun vrienden op om te vechten. Zo werd er een tijdje geknokt, totdat iedereen moe werd en naar huis ging. Het leven hernam zijn loop, maar het kwam nooit meer goed tussen beide mannen. Lang nadat beide mannen van ouderdom waren gestorven, herinnerde een van de omstanders zich de ruzie en vertelde wat hij gezien had aan een belangstellende jongeling. De jonge man vertelde door wat hij gehoord had en al snel ging het verhaal van mond tot mond. Iedereen vertelde door wat hij gehoord had... en de ene man groeide uit tot held en de ander zonk weg als schurk. Dit is wat de jongeling in 1987 optekende uit de mond van de omstander:

“Burgemeester Cort van der Linden slaagde erin de invloed van de tijdelijk in de stad aanwezige vertegenwoordiging van de centrale overheid, zoals het Militair Gezag, zo beperkt mogelijk te houden. Maar juist met betrekking tot de wederopbouw ontstond een conflict, niet met de centrale overheid, maar met de Provinciale Inspecteur van de Monumentenzorg, Wittop Koning [...]. Deze liet de nog overeind gebleven gevels op de markt stutten met de bedoeling daarachter nieuwe panden op te bouwen. Hij wilde het oude karakter van het plein in stand houden. Directeur Schut van Openbare Werken was echter van mening dat de geblakerde restanten een gevaar voor de bevolking opleverden. Hij liet kabels aan de gevels bevestigen met het oogmerk ze neer te halen. Na een hoog oplopende ruzie werd op een vergadering, waarbij ook vertegenwoordigers van de betrokken ministeries aanwezig waren, besloten dat de stad in deze kwestie autonoom was en dat Schut, als vertegenwoordiger van een gemeentelijke dienst, in zijn recht stond. Nog voordat de vergadering afgelopen was, hadden arbeiders van Openbare Werken de gevels omver getrokken. Daarmee was er een enorme speelruimte voor de wederopbouw gecreëerd. Niets leek de realisatie van een volkomen nieuw en groots plein nog in de weg te staan”¹.

De jongeling in kwestie was de historicus Cor Wagenaar, die het ingewikkelde verhaal van de wederopbouw van de Grote Markt in Groningen in verschillende publicaties beschreven heeft. Voor de episode van het omtrekken van de gevels baseerde hij zich op een interview met J.W. Idema, die in de naoorlogse jaren werkte voor de directie Groningen van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Dezelfde voorstelling van zaken komt terug in zijn boek *Tussen Grandezza en schavot* uit 1991². Het conflict ging in deze voorstelling om het behoud van het oude karakter van de markt *contra* het scheppen van ruimte voor

1. Wagenaar 1987, 25-6, gebaseerd op een interview op 29-9-1986 met J.W. Idema.

2. Wagenaar 1991, 52. Interview met J.W. Idema op 29-10-1986, 5.

vernieuwing. De voorstander van het eerste (Wittop Koning) liet de gevels stutten, terwijl de voorstander van het andere (Schut) dezelfde gevels liet omtrekken.

Die tegenstelling schept duidelijkheid in het verhaal. Directeur Gemeentewerken Schut wordt verantwoordelijk gesteld voor de sloop van de resterende monumenten aan de Grote Markt en is daarom de kwaaië genius. Althans die indruk houd ik als argeloze lezer over van het verhaal. En niet alleen ik, getuige de weerklank in geleerde en populaire publicaties. Het verhaal werd doorverteld in de geschiedenis van het Militair Gezag in 1945 in Groningen³. Op zijn beurt baseerde Hajema daarop zijn versie van het verhaal in zijn dissertatie, maar met enige subtiele aanpassingen. Het zou gaan om *tientallen monumentale gevels* die Schut “*wilde [...] slopen, omdat ze gevaar voor passanten zouden opleveren*”⁴. Als lezer denk ik dan: Schut was een achterbakse barbaar die in zijn eentje het werk van de *Kampfkommandant* met zijn samengeraapte horde en een Canadese infanteriedivisie afmaakte onder het mom van *gevaar voor passanten!* Tientallen monumentale gevels willens en wetens slopen ... wat een schurk! Terecht dat Schut niét, en beschermengel Wittop Koning wél een straat naar zich vernoemd kreeg⁵.

Het oordeel van de geschiedenis is in hoogste instantie nog eens bekrachtigd door de vaak weergaloze stadshistoricus Beno Hofman. In de uitzending van *Beno's Stad* van 14 april 2005 nam hij ons mee naar de Groninger Archieven en deed het verhaal, bladerend in het dossier over het puinruimen, uit de doeken: “*Spoedig ontstaat er een ernstig conflict tussen de Provinciaal Inspecteur van Monumentenzorg A.R. Wittop Koning en de directeur Gemeentewerken H.P.J. Schut. De eerste laat veel gevels stutten om restauratie mogelijk te maken, terwijl de tweede ze zo snel mogelijk wil neerhalen om ruimte te bieden aan stedenbouwkundige vernieuwing. Schut trekt aan het langste eind en nadat eerst het Huis Panser tegen de vlakke gaat, volgt niet lang daarna ook het Scholtenhuis*”⁶. Maar niettegenstaande de overtuigende beelden in het archief vraag ik mij af: hebben Beno en zijn voorgangers de stukken werkelijk gelezen? Heeft eigenlijk iemand wel de moeite genomen om het verhaal te verifiëren?

Tot op zekere hoogte heeft Peter Groote zich in de geschiedenis van de ruzie tussen Schut en Wittop Koning verdiept, naar blijkt uit zijn bijdrage aan het geschiedwerk *Stad van het Noorden, Groningen in de twintigste eeuw*. Groote schreef over de zakelijke inhoud van het geschil en de escalatie tot de competentiestrijd, maar aarzelde over de verklaring van het gebeurde: was het een persoonlijk conflict, of was het een politiek opzetje? Helaas blijft de analyse van Groote op het punt van de politieke dimensie vaag. Zo schrijft hij dat: “*de gemeente Groningen zich meteen na de bevrijding al gerealiseerd heeft dat er tijdens de wederopbouw politieke conflicten zouden kunnen ontstaan over de vraag of de Grote Markt in haar oude staat herbouwd moest worden of dat men diende te profiteren van de unieke mogelijkheid tot grootschalige reconstructie*”⁷. Over wie heeft Groote het als hij het heeft over de gemeente? Burgemeester Cort van der Linden? Wethouder Aarsen-Jansen, of haar voorganger Ruggie? Directeur Schut? Ook in de volgende veronderstelling over kwalijke opzet laat Groote het bij een vage aanduiding: “*Om te voorkomen dat een dergelijk politiek debat zou gaan leiden tot een lang uitstel van de wederopbouw van*

3. De Boer en Jonkman 1990, 198.

4. Hajema 2001, 110.

5. Voorstel B&W aan gemeenteraad 24 juni 2003; Wittop Koningstraat in het Europapark, ten oosten van de Euroborg. De vernoeming berust op zijn bijdragen aan het stadsbeeld.

6. Tekst volgens *Hofmans Vertellingen*: Hofman 2005a. Ook Hofman 2005b, 47.

7. Groote 2003, 176.

de Grote Markt heeft de gemeente wellicht getracht zo snel mogelijk alle restanten van de oude bebouwing die nog overeind stonden, omver te halen en af te voeren. [...] In dat geval hebben Gemeentewerken, en directeur Schut in het bijzonder, gewoon uitgevoerd wat zijn politieke leidinggevers hadden opgedragen”⁸. Opzetjes achter de schermen zijn zelden geheel en al uit te sluiten, maar of directeur Schut zich daarvoor zou lenen? Zoiets is op grond van zijn eerder getoonde gedrag – in hetzelfde geschiedwerk uitvoerig beschreven – eigenlijk onvoorstelbaar⁹.

Wat er indertijd werkelijk gebeurd is op de Grote Markt, kan tamelijk nauwkeurig en met verrassend groot detail uit de bewaard gebleven archieven gereconstrueerd worden. De belangrijkste bronnen zijn de archieven van de dienst Gemeentewerken, het college van B&W en de archieven van Monumentenzorg. In dit deel zal ik eerst het slagveld, de Grote Markt, afbakenen en vervolgens beide kempfanen, directeur Gemeentewerken H.P.J. Schut en architect en districtshoofd Monumentenzorg A.R. Wittop Koning, introduceren. Daarna zal ik de hoofdrolspelers – voor zover mogelijk – zelf het verhaal van hun doen en laten op de markt laten vertellen. Het gaat daarbij om de fase die voorafging aan de politieke discussie over de wederopbouw van de Grote Markt, de fase van het actieve handelen. Wie deed wat en met welke motieven? Wat startte als een technisch verschil van inzicht tussen twee restauratiespecialisten ontwikkelde zich tot een competentiestrijd en een loopgravenoorlog met inschakeling van geallieerden aan beide zijden.

Het tweede deel van dit essay zal verschijnen in *Hervonden Stad* 2010. Daarin zal gezocht worden naar de drijfveren van beide kempfanen vanuit het thema restaureren of vernieuwen. Wie zag de geschonden monumenten uit de as herrijzen, wie dacht aan een grootse toekomst met ruimte? Waarom zijn de gevels aan de randen van de markt niet weer opgebouwd? Had de Grote Markt door een andere uitkomst van de krachtmeting tussen Schut en Wittop Koning hedentendage een andere gevelarchitectuur en uitstraling kunnen hebben?

De Grote Markt voor de verwoesting

Bij de ommegang van de markt en beschrijving van de gevels zal ik gebruikmaken van de vooroorlogse huisnummering. De huisnummering liep van 1 (het stadhuis) via nummer 2 op de hoek van de Boteringestraat met de wijzers van de klok mee tot 56, het Goudkantoor als noordelijke afsluiting van het bouwblok van de Waagstraat. Op afbeeldingen 2 en 3 zijn de huisnummers aangegeven.

Hoe zag de Grote Markt er voor de verwoesting van 1945 uit? Directeur Gemeentewerken H.P.J. Schut beschreef de vooroorlogse markt (zie de afb. 1, 2 en 3) in 1946 als volgt: “*De Groote Markt had voor de verwoesting een eigen sfeer die geheel was aangepast aan den Groningschen volksaard. Ondanks de aanwezigheid van een aantal minder fraaie of zelfs leelijke gebouwen vormde de Markt een harmonieus geheel; stoer en gesloten door haar rechthoekige begrenzing met weinige, nauwelijks opvallende onderbrekingen, evenwichtig door de gelijkheid van de wanden en van een krachtigen eenvoud door slechts twee accenten: den Martinitoren en het Raadhuis*”¹⁰.

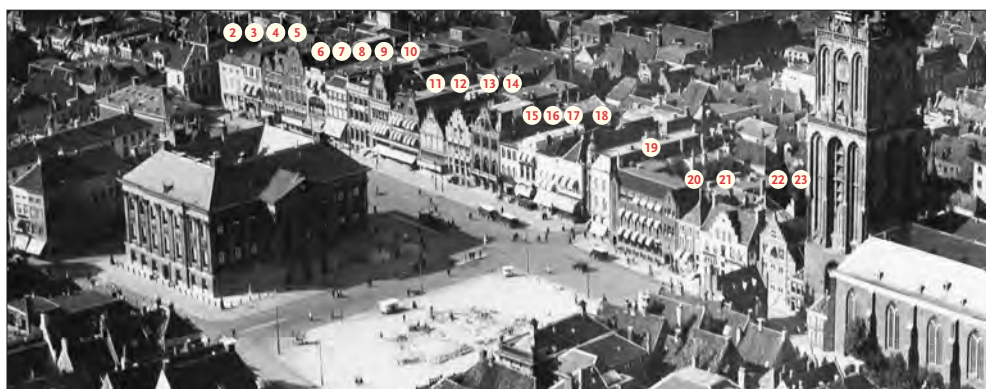
8. Groote 2003, 176-7.

9. De Vries 2003, 229.

10. Memorandum van Schut aan B&W d.d. 2-9-1946. In: verschillende archieven, o.a. RHC, toegang 1337, inv.nr. 28: wederopbouw.

Afb. 1. Luchtfoto van de Grote Markt omstreeks 1920. De regelmatige gevelbreedte en de smalle uitmondingen van de straten bepaalden de intimiteit. Foto: ILVO, collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 2. De Grote Markt Noordzijde in 1935. Boven de panden zijn de huisnummers aangegeven. Foto: KLM-Aerocarto, collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 3. De Grote Markt Oostzijde in 1935. Onder de panden zijn de huisnummers aangegeven. Foto: KLM-Aerocarto, collectie RHC Groninger Archieven.

De Grote Markt als versteende expressie van de (veronderstelde) Groningse volksaard: eenvoudig, evenwichtig, stoer, gesloten, egalitair met enkele markante uitschieters.

De westelijke wand gold als onduidelijk en rommelig. Vanuit de Herestraat had men uitzicht op schreeuwerige reclames van ‘Bayer’ en ‘J.G. Tabak – Zwarte Pruim’. Lag de wand van de markt bij de Guldenstraat of al bij de Waagstraat? Het was een theoretische vraag, want de bouwblokken van de Waagstraat lagen sowieso in de schaduw van het neoklassicistische stadhuis dat met zijn grote volume het karakter van een eiland op het plein had. De andere wanden vormden ondanks enkele storende vernieuwingen een aangenaam evenwichtig geheel. De mondingen van de Ebbingestraat en de Gelkingestraat waren zo smal dat de onderbreking van de huizenrij nauwelijks opviel. De rechtlijnigheid van de rooilijnen werd onderbroken door een kleine verspringing bij De Bijenkorf (nr. 18) op de hoek van de Ebbingestraat en de kromming van de zuidwand die de blik wegleidde de Poelestraat in.

De evenwichtigheid was gebaseerd op de vrijwel uniforme maatvoering van de gevels waarin de historische en de neo-topgevels voor een verticale geleiding zorgden. De noordwand, de zonnige zijde, tussen de Boteringe- en de Ebbingestraat was in dit opzicht het pronkstuk. Bij nadere beschouwing zag de kritische beschouwer evenwel een allegaartje van oud en nieuw, met op de begane grond etalages en verbrede winkelpuien over meerdere panden heen (Burmans nrs. 3 - 5, Gebr. Janssen nrs. 11 en 12). “*Hoe lelijk had zelfs handelsgeest een aantal renaissance-topgevels aan de noordzijde als het ware van hun natuurlijke basis afgezaagd*”¹¹. De koopkracht was in de eerste decennia van de 20e eeuw aanzienlijk gestegen en de middenstand begreep dat de omzet gestimuleerd kon worden door publiek vertoon van begerenswaardige koopwaar. Er schuilt veel waars in de onjuiste stelling van Pim Kooij dat “*als de bevrijders de noord- en oostzijde van de Grote Markt niet geruïneerd hadden, de Groningers dat zelf wel gedaan zouden hebben*”¹². De structuur van de noordwand tussen Boteringestraat en Ebbingestraat was in 1940 echter nog niet aangetast.

Meer naar het oosten waren de structuur en geleiding minder harmonieus en eenduidig. In de noordoosthoek bij de Martinitoren was de maatvoering altijd al afwijkend geweest, in de eerste plaats natuurlijk door de dominante toren. Sedert 1936 stond de oude grijze reus in de steigers vanwege een ingrijpende restauratie. Vóór de toren stond de Hoofdwacht (nr. 24) als een vooruitgeschoven post op het plein. Het gebouwtje uit 1509 was in 1898 gerestaureerd en naar de vermeende oorspronkelijke staat teruggebracht. Het pand Vopel (nr. 21) was een oude dwarsgevel. Café Prins verving twee smalle panden en kreeg een doorlopende voorgevel. In 1922 was Prins op zijn beurt vervangen door het drie panden brede kantoor (nr. 19) van de Amsterdamsche Bank, een schepping van architect Wittop Koning. Hoewel breed, had dit gebouw toch een zekere verticale geleiding. Het kantoor van de burgerlijke stand met een neo-trapgevel (nr. 22) en de vroegere torenwachterswoning (nr. 23) waren in 1937 gesloopt om ruimte te maken voor de restauratie van de toren.

Aan de oostwand van de markt waren de meeste topgevels in de loop der tijden verdwenen. De uniforme geleiding van de gevelwand was er al in de jaren tachtig van de 19e eeuw verbroken door de bouw van het dubbele herenhuis van

11. Schuitema Meijer 1976a, 8.

12. Kooij 1986, stelling 6.

de familie Scholten (nrs. 28, 29 en 29a). In de zuidoosthoek was het bioscoop-theater Grand Theatre (nr. 35) een breed baksteenblok met op de hoek van de Oosterstraat de merkwaardige, maar passende brede gevel van sigarenmagazijn Hamming (nr. 34). Verder was de zuidzijde van de Grote Markt nog intact met lijstgevels en enkele klok- of halsgevels. Zelfs het in 1928 door Wittop Koning ontworpen Coendershuis (nrs. 43 – 44) herinnerde door zijn verticale symmetrie in zekere zin aan de traditionele gevelbreedte.

Tegen de achtergrond van de algemene waardering van de Grote Markt als fraai plein valt het aantal panden dat in 1940 als monument te boek stond tegen. Van de in 1940 resterende 51 objecten golden 9 of 16 als monument, afhankelijk van de gekozen definitie (zie tabel 1).

	Totaal aantal gevels	Monument volgens het Rijk	Monument volgens de gemeente
Grote Markt NZ	21	4	6
Grote Markt OZ	8	1	1
Grote Markt ZZ	16	3	8
Grote Markt WZ	6	1	1
Totaal	51	9	16

Tabel 1: Aantal monumenten aan de Grote Markt.

Rijk: Voorlopige lijst rijksmonumenten, Ozinga 1933; Gemeente: Gemeentelijke lijst 1933. Beide lijsten inclusief het Goudkantoor (WZ) en de Hoofdwacht (NZ). De overige waren (woon)huizen.

De *Voorlopige lijst van monumenten* van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg uit 1933 telde in de stad 93 particuliere (woon)huizen die geheel of op onderdelen de status van monument verdienden¹³. Zeven daarvan lagen aan de Grote Markt, waaronder Grote Markt 5 en Grote Markt 27¹⁴. De gemeentelijke lijst van waardevolle en voor het stadsgezicht bepalende monumenten telde aan de Grote Markt veertien bouwkundig te beschermen particuliere historische woonhuizen¹⁵. Op het ontwerp van de lijst van speciaal tegen oorlogsgevaar te beschermen gebouwen uit 1938 kwamen geen woonhuizen voor, alleen de ‘kanjers’ Martinikerk en -toren en het Goudkantoor, en verder het carillon van de Martinitoren en de orgels uit de Martinikerk, de A-kerk, de Nieuwe Kerk en het Pelstergasthuis¹⁶. Een gemeentelijke commissie van advies meende dat deze lijst veel te beperkt was. Ook de A-kerk en -toren, de Nieuwe Kerk, het gerechtsgebouw in de Oude Boteringestraat en de herenhuizen Guyotplein (Doofstommeninstituut) en Ossenmarkt 3, 4 en 5 zouden tegen oorlogsgevaar beschermd moeten worden¹⁷. In dit voorstel werden de gevels in de wanden van de Grote Markt niet als beschermenswaard genoemd. De eigenaren waren zelf verantwoordelijk voor technische en organisatorische beschermende voorzieningen. Het aantal ‘officiële’ monumenten aan de Grote Markt was in 1940-45 dus, inclusief Goud-

13. Ozinga 1933, gemeente Groningen. De Hoofdwacht is als overheidsgebouw niet meegeteld.

14. Ozinga 1933: Grote Markt 5, 11, 12, 24 (Hoofdwacht), 27, 36A, 38 en 47.

15. Verordening 3-5-1933. In: RHC, toegang 1821, inv.nr. 4: correspondentie 1933-1942. Het ging om Grote Markt 5, 11, 12, 20, 21, 25, 27, 36 en 36A, 38, 39, 40, 42, 45 en 47.

16. Kalf 1938, bijlagen III, V en VI. In 1939 kwamen daar de Nieuwe Kerk, het Museum van Oudheden, de collectie van het Rijksarchief en de handschriften/incunabelen van de Universiteitsbibliotheek bij.

17. Rapport commissie Lagaaij aan de burgemeester, augustus 1939. In: RHC, toegang 1841, doos 858: dossier Maatregelen Kunstbescherming 1939-1955. Dit rapport noemde ook de museale en universitaire collecties, de archieven van het Kadaster, het Notariaat en de Burgerlijke Stand (met retroacta: doop-, trouw- en begraafboeken) en de particuliere collectie van de schilderijen van Gerrit van Houten.

kantoor en Hoofdwacht, hooguit negen of ruim gezien, zestien. Het ging dus zeker niet om *tientallen monumentale gevels*, zoals Hajema wil.

Naar nog zal blijken spitste de strijd om de ruïnes zich in 1945 toe op twee of eigenlijk maar één van deze monumenten: een winkelpand en een verenigingsgebouw, namelijk:

- het Huis met de Schone Gevel (Grote Markt 5 aan de noordzijde). In 1413 al genoemd, in 1630 verbouwd en in 1914 ten behoeve van de uitbreiding van de winkel van de firma Burmann samengetrokken met het buurpand en voorzien van één doorlopende winkelpui op de begane grond.
- en Huis Panser (Grote Markt 27 aan de oostzijde). Het van oorsprong middeleeuwse pand met een renaissancegevel uit circa 1615, van 1774 tot 1940 in gebruik bij de Grote of Herensociëteit. In 1932 verkocht de sociëteit het pand aan de Vereniging Hendrick de Keyser die het in 1933 liet opknappen.

De overige objecten speelden geen rol in de behoudsdiscussie: omdat ze ongedeerd waren (Goudkantoor), omdat iedereen rekende op restauratie (Hoofdwacht), omdat niemand er een belangrijk monument in herkende of zich er druk over maakte (Gebr. Janssen, Vopel).

De slag om de Grote Markt

Het verhaal van de bevrijding van Groningen is meteen na de oorlog op schrift gesteld door Van Ommen Kloeke die wat betreft de slachtoffers en de schade kon beschikken over de officiële gegevens, en de journalist Wolf¹⁸. De militaire kant van de zaak is later uitgediept in de publicaties van Huizinga en anderen¹⁹. De stad zelf had nauwelijks strategische waarde maar werd door het Duitse leger verdedigd om de vluchtroute via Delfzijl en de Eems naar Noord-Duitsland zolang mogelijk open te houden. De *Kampftruppe* bestond uit enkele duizenden soldaten en politiemannen van allerlei eenheden, waaronder SS en de *Kriegsmarine*. De bewapening was defensief: antitankwapens, luchtafweergeschut, mitrailleurs en handwapens.

De bevrijders waren eenheden van de tweede Canadeze infanteriedivisie. Hun bewapening was offensief: Sherman tanks met 75 mm geschut, boordmitrailleurs, brencarriers, vlammenwerpers en dergelijke. Bij de gevechten zijn geen vliegtuigen, wel artillerie ingezet. Zondag 15 april werd bijvoorbeeld de omgeving van de Grote Markt (Oosterstraat, St. Jansstraat) met *25-pounders* onder vuur genomen. De artillerie werd op ruimer schaal ingezet tegen doelen aan de rand van de stad.

Vrijdag 13 april bereikten de Canadezen de zuidrand van de stad en na twee dagen van gevechten namen ze op zondagmiddag 15 april posities aan de zuidzijde van de Grote Markt in. Een Sherman tank stelde zich op de hoek van de Herestraat op tussen Rottinghuis en de zuidwand, de vuurmond gericht op de oostzijde van de markt. Enkele uren later bereikte een tweede tank de toegang tot de markt in de Oosterstraat/Poelestraat (afb. 4). Deze tank bestreek de noordzijde van de markt, tussen Boteringestraat en Ebbingestraat. Een derde tank rukte op naar de toegang via de Gelkingestraat en bestreek het gedeelte van de noordzijde tussen de Ebbingestraat en de Martinitoren. Infanteristen nestelden zich in onder andere de Doelenkelder (Grote Markt 36).

18. Van Ommen Kloeke 1945; Wolf 1946. Het onderstaande is aan deze en de in noot 19 genoemde publicatie ontleend.

19. O.a. Huizinga en Van Leusen 1999.

Afb. 4. Grote Markt slagveld: Canadeze Sherman-tank op de kop van de Poelestraat.
Foto: Noord-Nederlands Persfotobureau Folkers, collectie RHC Groninger Archieven.

Aan de noordzijde zaten de verdedigende eenheden in het pand Feldbrugge (Grote Markt 8, de kazerne van de Landwacht), in een mitrailleurstent voor café De Unie (Grote Markt 6), idem in café De Pool (Grote Markt 17), het gebouw van de Amsterdamsche Bank (Grote Markt 19) en de luchtbeschermingskelders die daarvoor lagen en in de Hoofdwacht (Grote Markt 24). Aan de oostzijde werd in de namiddag een Duitse mitrailleur in het portiek van Boterweg (Grote Markt 33) tot zwijgen gebracht. De panden aan de oostzijde werden ook als stelling gebruikt. Apotheek Sissing op de hoek met het Martinikerkhof (Grote Markt 25) zou later de volle laag krijgen en twee andere panden, de Herensociëteit (Grote Markt 27) en het Scholtenhuis (Grote Markt 28 en 29) waren al sedert 1940 in gebruik bij de Duitse politie. Deze panden hadden bovendien achteruitgangen voor een 'tactische terugtocht' naar het Martinikerkhof en de St. Jansstraat waar andere Duitse eenheden verschanst lagen in de Martinikerk, het Rijksarchief en het Kinderziekenhuis.

De westzijde van de Grote Markt was zaterdag 14 april rond het middaguur al door SS-mannen in brand gestoken, naar verluidt als vergelding voor sluipschutters. De Waagstraat en vrijwel de gehele Guldenstraat gingen als gevolg daarvan in vlammen op. Dankzij het preventief nathouden door de brandweer en omdat de wind uit het noorden kwam, kon het Goudkantoor (Grote Markt 56) gered worden.

Zondagavond om zeven uur lagen de noord- en oostwand er nog onbeschadigd bij. De Grote Markt was echter een open vlakte, aan twee zijden door vijandelijk vuur bestreken, die door de infanterie niet zo maar overgestoken kon worden. Om zeven uur openden de drie tanks het vuur op de Duitse stellingen. Café De Unie, café De Pool, De Bijenkorf (Grote Markt 18), pand Vopel (Grote Markt 21) en apotheek Sissing kregen voltreffers en raakten in brand. Naar verluidt staken Landwachters hun eigen onderkomen in Feldbrugge in brand. Om kwart voor negen riep een geluidswagen de Duitsers op tot overgave en namen de Canadezen tot negen uur een staakt-het-vuren in acht. Toen de Duitsers geen gevolg gaven aan de oproep werden de beschietingen hervat. Volgens Van Ommen Kloeke werd het Scholtenhuis onder vuur genomen en om half tien stond het huis in lichterlaaie. Even later klonk uit het pand een geweldige

explosie en schoten vuurzuilen alle kanten op²⁰. De voorgevel vertoonde naderhand echter nauwelijks of geen sporen van beschieting met 75 mm tankgeschut of zware mitrailleurs, op een plek op de zuidwesthoek van het pand na. Juwelier Oving was die avond met zijn huismeester Top manmoedig, maar tevergeefs, bezig te voorkomen dat zijn huis en inventaris (Grote Markt 32 en Poelestraat 2) in vlammen opgingen en gaf na de bevrijding een iets andere lezing. Volgens hem sloeg de brand van apotheek Sissing op de noordhoek van pand naar pand over en gingen zo de Herensociëteit en het Scholtenhuis in vlammen op. Hij sprak niet over een explosie in het Scholtenhuis, wel “*dat de munitie in het Scholtenshuis door het vuur werd aangetast, zoodat we een uur lang roffelvuur kregen*”²¹. Uit de verhoren van de gearresteerde SD’ers is gebleken dat in het pand benzine werd uitgegoten en dat *Hauptscharführer* Schäper de benzine in brand heeft gestoken²².

De combinatie van mechanische schok en verterend vuur was teveel voor de gebouwen. Er werd zo goed en zo kwaad als het ging, temidden van de beschietingen, met haperende watertoevoer en gebrek aan benzine voor de motorspuiten, geblust door de brandweer, die versterking had gekregen van korpsen van elders²³. Al deze inspanningen konden niet voorkomen dat alle panden aan de noord- en oostwand van de markt in vlammen opgingen. Maandag 16 april staken de Canadezen vervolgens de Grote Markt over en isoleerden zij de Duitsers in de gebouwen aan het Martinikerkhof en de St. Jansstraat. Toen de Duitsers zich rond het middaguur in het Rijksarchief overgaven, stonden aan de Grote Markt noordzijde en oostzijde nog slechts geblakerde ruïnes.

Nr	Pand	Staat op 19-4-1945	Verdere lotgevallen
5	Burmann (Huis met de schone gevel)	voorgevel+zijmuren	ingestort 14-5-1945 en geruimd
11	Gebr. Janssen	geheel ingestort	geruimd
12	Gebr. Janssen	voorgevel	omgewaaid 21-4-1945 en geruimd
20	Tandarts Van der Molen	casco beletage	afgebroken en geruimd
21	Vopel	geheel ingestort	geruimd
24	Hoofdwacht	buitenmuren	gestut, maar gesloopt in 1956
25	Apotheek Sissing	zijmuren deels	omgetrokken en geruimd
27	Herensociëteit alias Huis Panser	voorgevel+zijmuren	omgetrokken en ingestort 16-5-1945
56	Goudkantoor	ongedeerd	gevelt op Panser toegevoegd, 1962

Tabel 2: Lotgevallen van waardevolle panden aan de Grote Markt.

Waardevol: gevels of panden voorkomend op de gemeentelijke monumentenlijst 1933.

Van de meeste panden stond het casco van de buitenmuren nog min of meer overeind; daken, schoorstenen, vloeren, binnenmuren, vensters en inboedel waren verbrand en ingestort. Een macaber element vormden de nog staande of ingestorte reclameschilden. Enkele panden die met zwaarder geschut te maken hadden gekregen, misten ook hun voorgevel. Van de 51 panden aan de Grote Markt waren er 30

20. Van Ommen Kloeke 1945, 106. Ook archivaris E.J. Werkman maakte gewag van hevige ontploffingen in het Scholtenhuis: Werkman 1945, 83.
21. *Kleine beschrijving van de bevrijding van Groningen op 14 april 1945* door H.E. Oving Bzn. In: RHC, toegang.1841, doos 918: dossier De bevrijding der stad Groningen 14 – 16 april. De lezing in Wolf 1946, 49-50 wijkt over het gebeurde sterk af.
22. Mondelinge mededeling Monique Brinks. Zie www.scholtenhuis.nl onder het tabblad Schäper.
23. Rapport Breedland aan de burgemeester d.d. 25-4-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 918: dossier De bevrijding der stad Groningen 14 – 16 april.

Afb. 5. De verwoesting van de noordwand van de Grote Markt. Foto: collectie Dienst RO/EZ.

geheel of nagenoeg geheel verwoest. Aan de noordzijde waren 18 van de 21 panden verwoest, de overige drie zwaar beschadigd, maar mogelijk herstelbaar (afb. 5). Aan de oostzijde waren zeven van de acht panden verwoest, alleen Boterweg op nummer 33 stond met glasschade, maar verder ongeschonden, overeind. Aan de zuidzijde was geen enkel pand verloren gegaan, maar aan de westzijde was alleen het Goudkantoor behouden²⁴. In tabel 2 is van de volgens de gemeente waardevolle panden of gevels aan de noord- en oostzijde van de markt in meer detail aangegeven hoe ze er na de Duitse overgave bijstonden en welk lot hun te wachten stond.

Directeur Schut

De biografische schets van de directeur Gemeentewerken H.P.J. Schut (afb. 6) is behalve op ambtelijke bronnen gebaseerd op gesprekken met zijn zoon Dolf en zijn kleinzoon Henk²⁵. Hendrik Pals Johan Schut werd geboren in Gorkum op 16 april 1888. Hij studeerde van 1907 tot 1910 aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda en werd officier bij de genie. Hij verliet de actieve dienst in 1919 als kapitein-ingenieur. In 1916 trouwde hij in Hilversum met Alida Bernardina van Gorselen. Ze kregen vier kinderen waarvan de eerste in 1918 als zuigeling overleed. Van 1919 tot 1923 was hij directeur Gemeentewerken in Vlaardingen. Hij liet zich daar kennen als een scherpzinnige, energieke en stoere werkracht die in korte tijd veel tot stand bracht. De Vlaardingse wethouder Roos was zeer onder de indruk van zijn directeur Gemeentewerken: *“Ik heb zelden een zoo sterk karakter ontmoet en schat hem zeer hoog”*²⁶.

24. Gegevens uit het *Overzicht van de verwoeste en beschadigde percelen bij de gevechtshandelingen van 13 t/m 16 april 1945*, d.d. 25-6-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 633. De lijst in bijlage 2 van Van Ommen Kloeke 1945 is hierop gebaseerd.

25. Bijzondere dank geldt de heer A.B. Schut te Maastricht en de heer H.P.J. Schut te Hilversum.

26. Brief C.G. Roos d.d. 23-3-1923. In: RHC, toegang 1827, doos 127: dossier H.P.J. Schut.

Afb. 6. H.P.J. Schut in 1947.

Foto: K.H. Smit, collectie RHC Groninger Archiven.

In 1923 solliciteerde Schut naar de functie van directeur Gemeentewerken in de gemeente Groningen. De procedure nam veel tijd in beslag. Van de 24 sollicitanten viel het merendeel na eerste schifting af, zo ook de waterbouwkundige ingenieur A.A. Mussert uit Baarn. Het was moeilijk om uit de overgebleven kandidaten tot een eendrachtige keuze te komen. Schut viel op door zijn ervaring met de aanleg van riolering, maar men vond hem toch wat jong in vergelijking met enkele andere, meer ervaren Delftse ingenieurs. Het college zette de jonge Schut uiteindelijk als nummer twee op de voordracht, maar dat belette de gemeenteraad niet om in meerderheid de voorkeur aan Schut te geven²⁷.

Op 1 november 1923 volgde hij Mulock Houwer op als directeur van Gemeentewerken. Schut haalde de teugels binnen de dienst meteen strak aan. De gepasseerde adjunct-directeur Meijners raakte, naar verluidt, door de aanpak van Schut psychisch zo in de knel dat hij in 1926 een einde maakte aan zijn leven²⁸. Mulock Houwer wees aan het open graf de beschuldigende vinger naar het gemeentebestuur en zijn opvolger: *“Bezweken is Meijners in zoo’n korten tijd onder het welhaast krankzinnig drijven om de stad in het snelst mogelijke tempo aan de moderne parade-eischen te laten voldoen en met schennis van het eigen karakter aan de der wereld beheerschende banaliteit over te leveren”*²⁹. Zo men wil klinkt in deze beschuldiging de vooraankondiging door van de latere kijk op de rol van Schut aan de Grote Markt.

Het gezin Schut streek na enkele verhuizingen neer aan de Hondsruglaan in Helpman. Hondsruglaan 19 was de helft van een dubbele villa naar ontwerp van S.J. Bouma. Een opmerkelijk detail vormen de negen gebrandschilderde glas-inloodramen die Schut in 1930 liet maken voor zijn nieuwe huis. Afgebeeld zijn figuren die de verschillende taken van de Dienst Gemeentewerken weergeven³⁰.

Op initiatief van Schut werd in 1927 Berlage aangetrokken om te helpen met het opstellen van een uitbreidingsplan voor de stad. Dit plan staat bekend als het *plan Berlage* of het *plan Berlage-Schut* (1928 en 1932). Hoewel het niet als zodanig is uitgevoerd, is dit plan buitengewoon interessant en *“stuit men bij een zorgvuldige lezing van de stad op tal van aspecten die alleen door het plan-Berlage te verklaren zijn”*³¹. De architecten van de Groningse kring van de BNA namen met grote ingegenomenheid kennis van het plan. Zij begroetten in Berlage *“onzen stedenbouwer bij uitnemendheid”* en prezen Schut als een man *“van buitengewone energie, met een scherp blik op de vraagstukken der techniek”*. Het plan getuigde volgens hen van

27. RHC, toegang 1827, doos 127: dossier H.P.J. Schut.

28. Hekkema 1992, 12.

29. *Nieuwsblad van het Noorden* 5-6-1926, geciteerd in Hekkema 1992, 12.

30. Overbeek 1999, 93.

31. Martin en Wagenaar 1994, 2.

een waarlijk brede opvatting; het construeerde een kernachtig organisme waarin “de transformatie van de Provinciestad tot een grooter bevolkingscentrum” vorm kreeg³². Tekenend voor de ambitie van Schut is voorts dat de kaarten bij het uitbreidingsplan in de rechterbenedenhoek werden ondertekend door 1. de Directeur Gemeentewerken H.P.J. Schut en 2. de adviseur van het plan H.P. Berlage.

Schut werkte vervolgens aan een invulling en herziening van het plan dat bekend staat als het *plan Bloemers-Schut*³³. De laatste vooroorlogse versie van dit plan heeft anno 2009 voor sommige oudere wijken nog steeds kracht van bestemmingsplan. Andere belangrijke projecten onder zijn directoraat waren de nieuwbouw voor de dienst aan het Zuiderdiep, in de stijl van de Amsterdamse School, de aanleg van riolering (met persleiding voor de afvoer naar de Eems), de vervanging van de beroerde en luidruchtige bestrating (*hobbelige balkeien* in de terminologie van Neurdenburg³⁴) door asfalt, het verwijderen van particuliere stoepen die op veel plaatsen de doorgang voor voetgangers belemmerden, de introductie van de radiodistributie en vanaf 1936 de restauratie van de Martinitoren³⁵.

In 1935 werd hij gevraagd voor het ambt van buitengewoon hoogleraar *Ontwatering bodem* aan de Technische Hogeschool te Delft. Tot zijn diepe teleurstelling verleende het gemeentebestuur hem geen toestemming deze benoeming in deeltijd aan te nemen³⁶.

Bij de mobilisatie in augustus 1939 werd Schut als reserve luitenant-kolonel weer onder de wapenen geroepen. Hij diende tot de capitulatie in Gouda als hoofd wegentroepen. De oorlog bracht nieuwe verantwoordelijkheden en problemen voor Schut en zijn dienst, waarvan de luchtbeschermingskelders en de Duitse bewegwijzering het meest zichtbaar waren voor de bevolking. Evacué's uit de stad en uit andere getroffen regio's moesten onderdak krijgen. De bezetter vorderde gebouwen voor de huisvesting van krijgsmachtonderdelen en civiele functies. De dienst Gemeentewerken verrichtte daarvoor werkzaamheden, of werd gedwongen de rekeningen te betalen. Bovendien werden de dienst en de directeur Gemeentewerken in geval van rampen verantwoordelijk voor het puinruimen, het herstel van straten en bruggen en de opvang van ontheemden en hulpverleners³⁷. Tussen de bedrijven door werden eigendommen van Gemeentewerken en het Radiobedrijf benut voor illegale activiteiten³⁸.

Schut probeerde de dienst onder zijn beheer gesloten te houden voor nationaal-socialistische invloed. De pensionering van adjunct-directeur A.L. van Wissen in april 1943 bood een opening voor ongewenste inmenging en zou een bres kunnen slaan in de gelederen. Schut kon het gevaar tijdelijk keren door Van Wissen na zijn pensioen op tijdelijk arbeidscontract op zijn post te houden. Bovendien gaf hij geen uitvoering aan een al in 1941 door hem voorgestelde reorganisatie waarbij de dienst onder een éénhoofdige directie (Schut) zou worden ingericht in twee operationeel zelfstandige hoofdafdelingen (Openbare Werken naast Volkshuisvesting & Stads-uitleg) onder leiding van hoofdingenieurs die de taken van de adjunct-directeur overnamen. Het NSB-bestuur van de stad keurde dit plan in 1943 goed in de

32. Wittop Koning en Drewes 1930, 385 namens de kring Groningen van de BNA.

33. Martin en Wagenaar 1994, 13-5.

34. Neurdenburg 1942, 24.

35. In 1942 schreef Schut een overzicht van de onder zijn bewind uitgevoerde werken: Schut 1942.

36. Persoonlijke mededeling de heer A.B. Schut te Maastricht.

37. RHC, toegang 1165, inv. nr. 33: dossier luchtbescherming, 1943-1944. De datering is niet duidelijk. Als leidinggevend werden Schut en Van Wissen (plaatsvervanger) genoemd.

38. Leeninga en Westra 1945, 101.

verwachting geestverwanten op de nieuwe posities te kunnen benoemen. De bedoeling van Schut was geweest om de hoofdingenieurs te benoemen uit zijn eigen mensen³⁹. Wethouder Van Duyn tekende bij de bedoeling van Schut aan: “[H]ij komt dan echter in botsing met den eisch, dat de nieuw te benoemen ingenieurs tenminste lid moeten zijn van het Technisch Gilde. Bij Gemeentewerken is géén der ingenieurs lid van deze organisatie”⁴⁰. De deportatie van ex-officiëren in krijgsgevangenschap en de overige ingenieurs voor tewerkstelling in Duitsland vrijdelde in de zomer van 1943 de opzet van Schut. Door de onderbezetting en daardoor ontstane overbelasting kon de reorganisatie niet doorgevoerd worden⁴¹. In oktober ging de wethouder daarom op zoek naar een geschikte kandidaat voor de bestaande functie van adjunct-directeur.

Tezelfdertijd werd de familie Schut overweldigd door tegenslag. Op 15 oktober 1943 overleed zoon Paul, vijftien jaar oud. Eind oktober meldde Schut zich ziek en hij was nog niet hersteld, toen hij na de liquidatie van de politiemann Elzinga in de nacht van de jaarwisseling thuis werd opgepakt en als gijzelaar – *Schutzhäftling* – werd gedetineerd in het strafdok te Vught. Hij onttrok zich niet aan arrestatie om te voorkomen dat de politie het huis zou doorzoeken. Op zolder zaten de oudste zoons (24 en 19 jaar oud) verscholen ter ontduiking van de *Arbeitseinsatz*. Een half jaar later werd hij weer vrijgelaten maar zijn functie oefende hij na thuiskomst op 14 juli 1944 naar eigen zeggen niet meer uit⁴².

Hij was ongewenst en werd per 29 september 1944 *mit sofortiger Wirkung* op bevel van het *Reichskommissariat* ontslagen⁴³ en vervangen door de opvolger van Van Wissen, de NSB'er en waarnemend directeur Jhr. H.A. van Foreest. Het gezin Schut was begin september al ondergedoken; de jongens op adressen in Groningen en de ouders in Drenthe. Achter de schermen hielden ontslagen bestuurders, onder wie burgemeester Cort van der Linden, onderling contact waarin tegen het einde van de bezetting het risico van grootschalige verwoesting bij de bevrijding ter sprake kwam. Deze contacten achter de schermen zijn slechts bekend uit enkele wat de datering betreft tegenstrijdige uitlatingen van Cort van der Linden⁴⁴. Ondanks de gebrekkige verbindingen in het voorjaar van 1945 werd ook Schut in deze gedachtenwisseling betrokken en om raad gevraagd. Schut adviseerde in dat geval een stedenbouwkundige aan te trekken, die in samenwerking met Gemeentewerken, maar met een eigen dienst, de wederopbouw vorm zou moeten geven. Hij noemde in dit verband de naam van prof. Granpré Molière. Ongewijfeld stond Schut hierbij een rolverdeling voor ogen, die sterk zou lijken op de tandem met Berlage uit 1928. Dat zou echter anders uitpakken.

Maandag 16 april 1945 kwam Schut in het kielzog van de bevrijders weer in Groningen. Op de dag van de capitulatie van de Duitse troepen in Groningen en

39. Reorganisatievoorstel Schut d.d. 16-8-1941. In: RHC, toegang 1841, doos 1275: dossier organisatie dienst Gemeentewerken 1917-1943.

40. Advies wethouder Van Duyn aan burgemeester Tammes d.d. 6-10-1943. In: RHC, toegang 1841, doos 1275: dossier organisatie dienst Gemeentewerken 1917-1943. Het Technisch Gilde was van 1941 tot 1944 een nationaal-socialistische standsorganisatie voor technische beroepsbeoefenaren.

41. Brief Schut aan de burgemeester d.d. 21-8-1943. In: RHC, toegang 1841, doos 1275: dossier organisatie dienst Gemeentewerken 1917-1943.

42. Brief Schut aan de Vereniging van Directeuren van Gemeentewerken d.d. 16-6-1945. In RHC, toegang 1458, inv.nr. 12: dossier Verwoeste percelen.

43. Kennisgeving *Generalkommissar für Justiz und Verwaltung*, 29-9-1944. In RHC, toegang 1827, doos 127: dossier H.P.J. Schut.

44. In de notulen van de gemeentelijke commissie voor de wederopbouw van 20-9-1946 sprak de burgemeester van overleg *toen de stad nog in brand stond*, terwijl in de nota van B&W aan de raad inzake het basisplan d.d. 2-5-1947 gesproken werd over beraadslagingen voorafgaande aan de verwoestingen; beide in: RHC, toegang 1841, doos 164.

bovendien zijn verjaardag hervatte Schut naar eigen zeggen zijn werkzaamheden en met ingang van 18 april werd hij officieel in zijn functies hersteld⁴⁵. Het opmaken en beredderen van de schade in de stad was zijn eerste taak.

Afb. 7. A.R. Wittop Koning omstreeks 1952.

Foto: P. Boonstra, collectie RHC Groninger Archieven.

Architect Wittop Koning

De biografische schets van architect Wittop Koning (afb. 7) is helaas wegens gebrek aan bronnen korter dan die van zijn tegenspeler. Adrianus Rudolphus (Rudolf) Wittop Koning werd op 6 april 1878 geboren te Rotterdam. Hij volgde daar de opleiding aan de Tekenaadademie en werkte van 1902 tot 1914 in Bussum op het architectenbureau van De Bazel. In 1917 trouwde hij met Wobbina (Bine) Catharina Rengers Hora Siccama, lerares en auteur van een overzicht van de literaire kunst, en vestigde hij zich als architect in Groningen⁴⁶. Hij woonde vanaf 1923 in de Turftorenstraat. “’t Was ’n wondere kerel, mit ’n aigen stiel van leev’n, bouw’n en woon’n; toavels en stoulen stonnen aaltied ien verband, ’n zekere strakhaid, moar nait star en stief. ’n Veurnoame kerel met ’n veurnoame smoak. Bouw’n wol hai allennig moar hail solied. Hai waarkte met zörg en verzörgde ’t grootste en de kleinste klainigheden”⁴⁷.

Hij ontwierp tussen 1922 en 1924 het gebouw voor het kantoor van de Amsterdamsche Bank (Grote Markt 19), volgens Schuitema Meijer een *goed werkstuk*, bekorend door het gebruik van baksteen, aangevuld met een sobere versiering van natuursteen en beeldhouwwerk⁴⁸. Enkele jaren later volgde aan de zuidzijde van de markt het Coendershuis (Grote Markt 43-44) in opdracht van boekhandelaar A.L. Scholtens. Dit gebouw was een bezienswaardigheid in Groningen omdat boven de boekhandel een appartementengebouw verrees met als noviteiten een lift en centrale verwarming⁴⁹. Beide gebouwen doorbraken met hun brede bouwmassa’s de traditionele geleding van de gevelwanden, waaruit blijkt dat ‘het oude karakter’ van de markt voor Wittop Koning niet in alle

45. Besluit B&W 14-5-1945, in dossier als noot 39.

46. Wittop Koning was van 1905 tot 1913 gehuwd geweest met Anna van Wezel.

47. *In memoriam* door jhr. mr. S.M.S. de Ranitz, op 12-10-1961 in het Gronings uitgesproken voor de RONO. RHC, toegang 1776, inv.nr. 1776: dossier toekenning Culturele Prijs 1951-1953.

48. Schuitema Meijer 1976b, 759.

49. Schuitema Meijer 1976b, 760.

opzichten heilig was. In 1935 volgde op de noordwestelijke hoek van het Zuiderdiep en de Herestraat het gebouw De Faun, het kantoor van de levensverzekeringsmaatschappij De Utrecht, dat hij samen met Van Elmpt ontwierp. Wittop Koning beperkte zich niet tot architectuur; in de traditie van zijn leerschool ontwierp hij ook interieurs, meubels, tuinen, vooral in villadorp Haren, en in Emmen de monumentale Haddersbank⁵⁰.

Daarnaast raakte hij betrokken bij restauraties en monumentenzorg. In de jaren twintig maakte hij naam als restaurator van de Menkemaborg in Uithuizen en in de jaren dertig volgden restauraties van kerken te Harkstede, Noordwolde, Zandweer en Stedum. Hij had zitting in de gemeentelijke monumentencommissie en was tevens adviseur van de Vereniging Hendrick de Keyser waarvoor hij in 1930 het groot onderhoud verzorgde van het pand Ossenmarkt 5 en in 1933 van de Herensociëteit waarbij onder andere de gietijzeren luifel uit 1865 weer van de voorgevel werd verwijderd. Het bordes aan de gevel van de Herensociëteit bleef gehandhaafd en zou tijdens de bezetting nog dienst doen bij nationaal-socialistische manifestaties. Hij documenteerde voorts in 1934 het pand Oude Ebbingestraat 40 voor dezelfde eigenaresse.

In de oorlog lag het bouwbedrijf in stad en land grotendeels stil maar Wittop Koning kon aan het werk blijven met restauraties van de toren van Schildwolde (1941) en de kerken van Garmerwolde (1941-43) en Bedum (vanaf 1943)⁵¹. In 1940 meldde hij zich bij de Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw ir. J.A. Ringers, aan als architect voor de wederopbouw van het verwoeste stadshart van Middelburg⁵². De geselecteerde architecten, onder wie ook de later in Groningen actieve J.J.M. Vegter uit Leeuwarden, werkten onder leiding van supervisor ir. P. Verhagen uit Rotterdam aan de restauratie, herbouw of in passende stijl ontworpen vervangende nieuwbouw⁵³. Verhagen zou later in de wederopbouw van Groningen een rol van betekenis spelen. Omdat de afstand tussen Groningen en Middelburg in oorlogstijd welhaast onoverkomelijk werd, werkte Wittop Koning samen met architect K. Boot uit Domburg. Samen ontwierpen zij een viertal bedrijfspanden in Middelburg, waarbij Wittop Koning de verantwoordelijkheid voor de esthetische waarde van de ontwerpen op zich nam. De werkzaamheden voor de herbouw van Middelburg liepen door tot in 1944. Om dit werk als architect te kunnen blijven doen, kan het haast niet anders dan dat Wittop Koning zich in 1942 heeft aangemeld bij de Kultuurkamer.

De architect werd in 1945 in zekere zin persoonlijk getroffen door de verwoestingen op de Grote Markt. De bovenverdieping van het gebouw van de Amsterdamsche Bank aan de noordzijde (Grote Markt 19) brandde als gevolg van de gevechten uit en het pand van de Herensociëteit aan de oostzijde van de markt (Grote Markt 27), waarvoor Wittop Koning in 1933 het groot onderhoud had verzorgd, ging geheel in vlammen op⁵⁴. Schrale troost was misschien dat het Coendershuis, zijn schepping aan de zuidzijde van de markt, de bevrijding onbeschadigd had doorstaan.

50. Veel van de gegevens zijn ontleend aan de inventaris van zijn archief, Rosenberg 2000 en het aan Wittop Koning gewijde lemma in Brood *et al.* 1999.

51. Martin 1944, 47 en volgende.

52. Brief Ringers aan Wittop Koning d.d. 19-12-1940. In: RHC, toegang 1585, doos 2: correspondentie m.b.t. de herbouw van Middelburg, 1940-1944.

53. Verhagen was maat van het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok in Rotterdam en directeur van de Stichting Herbouw Middelburg.

54. Rosenberg 2000, 188.

Afb. 8. De ruïnes aan de Grote Markt Nz en Oude Ebbingestraat onderwerp van gesprek.

Foto: Noord-Nederlands Persfotobureau Folkers, collectie RHC Groninger Archiven.

De slag om de ruïnes

In het verhaal van de strijd om de ruïnes – het thema van dit essay – gaat het om de daden van beide hoofdrolspelers en hun motieven. Volgens de verhalen immers liet Wittop Koning de gevels stutten en trok Schut ze met een bepaalde bedoeling om. Nu zijn motieven een stuk moeilijker te achterhalen dan daden. Om het verhaal met zijn rijkdom aan detail enigszins overzichtelijk te houden, zullen we eerst de feiten achterhalen en vervolgens in het later te publiceren deel 2 proberen de motieven op te helderen. Helemaal te scheiden zijn deze twee invalshoeken niet, want niet zelden krijgen we alleen een indruk van de motieven door de feiten te laten spreken.

De Groningers keken op maandag 16 en dinsdag 17 april met verbijstering naar de verwoestingen in het hart van de stad (afb. 8). *“Binnen twaalf uren brandde af, wat generaties Groningers in noesten arbeid in den loop van vele eeuwen hadden gewrocht. Een groot stuk stedenschoon ging verloren, een lidteeken werd geslagen, dat in de toekomst steeds zal herinneren aan het oorlogsgeweld van 1945. Want het lijkt mij wel onmogelijk om in enkele jaren een plein te herbouwen, dat het harmonieuze geheel kan evenaren, dat onze ouders en voorouders in eeuwen tijd hadden geschapen”*⁵⁵.

Maar niet iedereen was in de gelegenheid om zich te laten overweldigen door dergelijke indrukken. Het opruimingswerk was volgens het rampenplan de verantwoordelijkheid van de dienst Gemeentewerken. Waarnemend directeur Van Foreest was niet meer in de positie om deze taak op zich te nemen. Hij werd als NSB'er opgepakt en geïnterneerd. Schut nam nog voor de stad officieel bevrjnd was zijn vroegere verantwoordelijkheid zonder aarzelen weer op. Hij zocht maandagochtend 16 april de gepensioneerde adjunct-directeur A.L. van Wissen op en vroeg hem behulpzaam te zijn bij het beredderen van de monumenten⁵⁶. Daags

55. Van Ommen Kloeke 1945, 107.

56. Brief Schut aan Wittop Koning d.d. 23-5-1945. In: RCE, Archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning. Doorslagen en afschriften van deze brief in tal van dossiers, o.a. in RHC, toegang 1611, dossier 448 Puinruiming 1, 1945-1947.

daarna riep Schut zijn leidinggevende ambtenaren bijeen en werd een plan de campagne gemaakt. Hij benadrukte dat bij het puinruimen van monumenten omzichtig te werk te gegaan moest worden. In zijn eerste rapport aan de militaire commissaris in het district Groningen schreef hij op 19 april: *“Gevels en bouwfragmenten met architectonische en historische waarde zullen met zorg uit elkaar worden genomen”*⁵⁷. Hoe de prioriteiten lagen, schetste hij op 23 april in zijn eerste rapport aan de in zijn functie herstelde burgemeester Cort van der Linden: *“Hiermede heb ik de eer U te berichten, dat vanwege mijn dienst een begin werd gemaakt met het opruimen van puin in die straten van de binnenstad waar dit zonder gevaar mogelijk is. De straten waarlangs zich nog gedeelten van gebouwen bevinden die instortingsgevaar opleveren zijn voorlopig nog onaangetast gelaten. Zoodra de muurresten langs deze straten omvergehaald zijn, waaraan thans met voortvarendheid wordt gewerkt, zullen de opruimingswerkzaamheden ook hier ter hand genomen worden”*⁵⁸.

Afb. 9 Puinruimen met bezem en schop aan de Grote Markt Nz.

Foto: F.Bolt, collectie RHC Groninger Archieven.

Daarbij deden zich nog de nodige problemen voor. Er was tekort aan transportmiddelen en gebrek aan opslagruimte. Voorlopig werd het puin gestort op het perceel waarvan het afkomstig was (afb. 9). Bij het werk werden geïnterneerde NSB'ers ingeschakeld, wat met het oog op de voortgang hinderlijke publieke belangstelling trok. Het wegwerpen van het puin moest ook nog zorgvuldig gebeuren zodat het zo veel mogelijk als bouw materiaal hergebruikt kon worden. Later in mei werd het puin afgevoerd naar een terrein in het Noorderplantsoen (afb. 10). Daar werd het gesorteerd en opgetast. Onderwijl lieten ook de Canadezen puin weghalen ten behoeve van het herstel van strategische voorzieningen, zoals het vliegveld Eelde⁵⁹.

57. Rapport Gemeentewerken d.d. 19-4-1945. In: RHC, toegang 65, inv.nr. 60.

58. Rapport Schut d.d. 23-4-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 4: dossier Puinruimen binnenstad 1945.

59. *Overzicht uit mijn dagboek 1-5-1945*. In: RCE, Archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning.

Afb. 10. De opslagplaats voor het puin van de verwoeste panden in de stad aan het Noorderplantsoen.
Fotograaf onbekend, collectie Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen.

Naast dit praktische probleem, was er ook een juridisch probleem. Van wie was het puin en mocht de gemeente of het rijk dat zomaar weghalen? Om problemen te voorkomen werd een noodmaatregel toegepast, die ook al eerder in de oorlog beproefd was. Het puin en de verdere restanten van de door oorlogsgeweld verwoeste gebouwen werden onteigend. De onteigening had ook ten doel om de hand te kunnen leggen op herbruikbare bouwmaterialen, in het bijzonder de zogenaamde restauratiestenen⁶⁰.

Op woensdag 18 april gaf Schut op de Grote Markt opdracht aan een van de opzichters om al het mogelijke te doen om de gevel van de Herensociëteit (Grote Markt 27) te behouden⁶¹. Deze opzichter, Willebrordus van Zwieten, was niet de eerste de beste. De man had in het verleden gewerkt voor Monumentenzorg en was in 1936 aangetrokken als opzichter voor de restauratie van de Martinitoren. De restauratie van de Martinitoren was niet een kwestie van het vervangen van een balk hier en het voegen van een muur daar, maar een staaltje ingenieurswerk waarbij door het aanbrengen van een betonnen fundering, gewapende manchetten aan de torenvoet en een inwendig frame van gewapend beton de vier losstaande verticale parten weer tot één solide geheel werden verbonden. Daarnaast werden de omgangen verstevigd, de houten torenspits hersteld, de balustraden herbouwd, de buitenzijde opnieuw bekleed, de onderdoorgangen verkleind en het uurwerk en carillon gewijzigd⁶². Schut was onder de indruk van de wijze waarop Wil van Zwieten het werk uitvoerde: *“Tenslotte moge ik uw aandacht vestigen op den opzichter in los dienstverband W. van Zwieten, sinds 1 oktober 1936 belast met het dagelijksche toezicht op de restauratie van den Martinitoren. Deze heeft gedurende de vier jaren van werkzaamheid aan den toren blijk gegeven een opzichter te zijn van meer dan gewone kwaliteiten, die het uiterst moeilijke restauratiewerk op waarlijk voorbeeldige wijze leidt. Zijn omgang met en overwicht over zijn personeel, zijn gedegen bouwkundige kennis en zijn administratieve capaciteiten zijn van dien aard, dat het voor mijn dienst van belang zal zijn hem blijvend te behouden*

60. RHC, toegang 1841, dossier Wederopbouwplan, onteigening puin/restauratiestenen, 1945-1949.

61. Ongedateerd rapport Van Zwieten [uiterlijk september 1945]. In RHC, toegang 1611, inv.nr. 456: dossier Monumenten 1925-1946.

62. Schut 1942, 121-122.

door een aanstelling, buiten de organisatie, in vasten dienst. Uiteraard zal hij in de eerstvolgende jaren met het restauratiewerk belast blijven”⁶³.

Als de Groningers in 1945 verzuchtten: *en tòch staat de Martini*, dan hebben zij dat in zekere zin aan deze Wil van Zwieten te danken. Hij wist door zijn overredingskracht en vasthoudendheid de Duitse soldaten die tot taak hadden de luisterpost en het communicatiecentrum in de toren op te blazen, over te halen de apparatuur met de bouwlift naar beneden te brengen en het uiterst brandbare vat benzine van de noodstroomvoorziening van de toren te gooien in plaats van de in de toren aangebrachte trotyl-lading tot ontsteking te brengen⁶⁴.

Afb. 11. De ruïnes aan de Grote Markt oostzijde begin mei 1945 vanaf de Martinitoren.
De voorgevel van de Herensociëteit staat in de steigers.
Fotograaf onbekend, collectie Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen.

Van Zwieten maakte 18 april meteen werk van zijn opdracht⁶⁵. In overleg met de opzichter die met het omtrekken van gevelrestanten belast was en uitvoerder Meijer van aannemer Rottinghuis werd besloten eerst achter de gevel van de Herensociëteit een steiger op te bouwen bovenop de zijmuren en de losstaande, vooroverhangende zandstenen top met een tui te verankeren (afb. 11). Zaterdag 21 april was dit werk geklaard. Die avond stak de wind op en stortte een andere historische gevel, Grote Markt 12 van Gebr. Janssen, in. Zondagmorgen bleek ook de gevel van de Herensociëteit brokstukken te missen. Ondertussen had Van Zwieten op het restauratieterrein bij de Martinitoren ruimte laten maken om de gevel van huis Panser ter opmeting uit te leggen. Van maandag 23 tot zaterdag 28 april werd aan de voorzijde een steiger gebouwd, bedoeld om de gevel te kunnen onderzoeken en de top in delen en met behulp van een hijsinstallatie af te kunnen nemen. Dat onderzoek bracht schrikbarende details aan het licht.

Van Zwieten zag dat de muurdammen tussen de vensteropeningen bestonden uit pleisterwerk, in de kleuren van baksteen en voegen gesausd. Bij het afsteken van de pleisterlaag bleken de bakstenen erachter in zeer slechte staat te

63. Voorstellen Schut over personele zaken d.d. 1-10-1940. In: RHC, toegang 1841, doos 1275; dossier organisatie Gemeentewerken 1917-1943. Van Zwieten kwam in vaste dienst.

64. Wolf 1946, 72-75; Van Ommen Kloeke 1945, 139-140; Cort van der Linden 1948, 25-27; Van Heukelom 1950, 126-127.

65. Het volgende is, tenzij anders vermeld, ontleend aan het in noot 61 genoemde rapport van Van Zwieten.

verkeren: gebroken en hersteld, deels verteerd en ingekankerd, zodat de buitenhuid van de stenen aan de harde specielaaag bleef zitten. De ruim vier meter hoge natuurstenen top bestond uit gebeeldhouwde blokken die met ijzeren krammen verankerd waren. Deze krammen waren ten dele doorgeroest zodat het onderlin-ge verband te wensen overliet. Wat hem echter het meest verontrustte, was dat de natuurstenen platen waren losgescheurd van de bakstenen achterwand en dreigden weg te schuiven (vergelijk constructieve details op afb. 12). Aanvankelijk had hem een aanpak voor ogen gestaan waarbij de natuurstenen gevel afge-
 nommen zou worden om daarna de onttopte gevel te stabiliseren met een beton-
 frame. Nu kwam hij tot de conclusie dat de gevel daarvoor te zwak was. Het
 stijve frame zou de baksteengevel alleen maar verder uiteenrijten. Daarom was
 een andere aanpak nodig. Na het afnemen van de geveltop zou de gevel behoed-
 zaam ontleisterd moeten worden voor onderzoek naar bouwkundige details om
 vervolgens steen voor steen afgebroken en weer opgebouwd te worden. Deze
 strategie legde hij architect Wittop Koning op dinsdagavond 15 mei voor.

Wittop Koning verscheen een paar dagen later dan directeur Schut op de Grote Markt. De architect begon op woensdag 18 april en de dagen daarna links en rechts bezwaar te maken tegen het omtrekken van muren en de behandeling van het puin⁶⁶. Men hoorde hem aan en haalde de schouders op over zijn mis-
 baar. Hij had geen officiële hoedanigheid, maar zal zich met het gebeuren be-
 moeid hebben als lid van de gemeentelijke Monumentencommissie, of als
 adviseur van de Vereniging Hendrick de Keyser en in het algemeen als bezorgd
 restauratiearchitect. Als particulier kreeg hij geen toestemming om de puinho-
 pen te betreden en moest hij dus van een afstand toezien. Staande voor de gevel
 van de Herensociëteit liet hij in zijn hoedanigheid van adviseur van de Ver-
 eniging Hendrick de Keyser een opzichter weten, dat hij accoord was met de
 voorbereidende werkzaamheden voor de afbraak van de gevel maar de finale
 beslissing om de gevel af te breken aan zich behield⁶⁷. De opzichter zal gedacht
 hebben dat dit van later zorg was.

Een publieke rol in de monumentenzorg kreeg hij pas anderhalve week later, na het bezoek op 26 april van dr. W.J.A. Visser, de adviseur voor Monumenten en Kunstschat-ten bij de Staf van het Militair Gezag te Eindhoven. Visser verzocht Wittop Koning een aanstelling als districtshoofd in Groningen van de Voorlopige Commissie voor Monumentenzorg aan te nemen. Onder de paraplu van de Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw werkten deze districtshoofden Monumentenzorg in de bevrijde gebieden onder leiding van de adviseur van het Militair Gezag⁶⁸. Het is niet gebleken, dat Wittop Koning al vóór die datum gevraagd was voor de functie of contact had met dr. Visser of iemand anders van Wederopbouw. Naar alle waarschijnlijkheid kwam zijn benoeming voor hem als een verrassing. Zijn eerdere misnoegen over het puinruimen kreeg er een offi-
 ciële tintje door. De betekenis van de functie was niet voor iedereen onmiddellijk
 helder, ook niet voor Wittop Koning zelf. Een Algemeen Gemachtigde voor de
 Wederopbouw kende men al sedert 1940 maar een Voorlopige Commissie voor

66. *Overzicht uit mijn dagboek 18-4 tot en met 26-4-1945*. In: RCE, Archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning. Dit overzicht wordt verder aangehaald als *Dagboek Wittop Koning*. Ook: Dagrapport burgemeester d.d. 26 en 27-4-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 919: dagrapporten burgemeester Cort van der Linden/ rapporten directeurs van diensten, 1945.

67. *Dagboek Wittop Koning 19-4-1945*.

68. *Dagboek Wittop Koning 26-4-1945*. Over de instelling: Van Laanen 1995.

de Monumentenzorg, districtshoofden en een adviseur Monumenten en Kunstschatten bij het Militair Gezag waren in Groningen onbekende figuren.

De bedoeling van de instelling van de Voorlopige Commissie en Districtshoofden Monumentenzorg was natuurlijk om in de bevrijde gebieden op verantwoorde wijze om te gaan met de monumenten in afwachting van het herstel van de contacten met de vanouds bekende Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en het daaraan verbonden Rijksbureau voor de Monumentenzorg in Den Haag. De bevoegdheden van de districtshoofden werden toegelicht in een reeks *Leidraden*. Het kwam erop neer dat ze geacht werden de burgemeesters, het bevoegd gezag, inhoudelijk te ondersteunen bij het regelen van de puinruiming. Ze moesten voorkomen dat beschadigde monumenten onnodig gesloopt werden en zorgdragen voor het veiligstellen van restauratiestenen en andere waardevolle bouwfragmenten. Daarnaast moesten ze leiding en advies geven bij herstelwerkzaamheden⁶⁹. Het zal wel niet in de bedoeling van de wetgever hebben gelegen dat het districtshoofd de dagelijkse leiding op het werk op zich zou nemen. Men zal er vanuit zijn gegaan dat zijn leiding meer functioneel van karakter was, dus gericht op het hoe, en meer beïnvloedend dan directief. Wittop Koning was als architect echter wel gewend om op de bouwplaats directief op te treden.

De informatie over de aanstelling van Wittop Koning bereikte de Groningse burgemeester, de districtscommissaris van het Militair Gezag in Groningen, de provinciale vertegenwoordiger van Wederopbouw en diensthoofd Schut in de dagen na 27 april. Wittop Koning kreeg instructie van dr. Visser en besteedde de zondag daarop om de *Leidraden* te bestuderen⁷⁰.

Dat de situatie verwarrend was en de wetgever de problemen van de gebrekkige communicatie onderschat had, wordt het best geïllustreerd door twee misverstanden. Het hoofd van de dienst Wederopbouw in de provincie Groningen, ir. H.L.B. Denis, had alles aangaande de monumenten en het puin overgedragen aan Schut en de dienst Gemeentewerken. Hij was niet op de hoogte van het bestaan van districtshoofden Monumentenzorg bij de Wederopbouw. Pas op 8 mei kreeg Denis de *Leidraden* onder ogen⁷¹. Districtshoofd Wittop Koning ging laat van start en zijn aanstelling was ook nog eens slecht gecommuniceerd. De achterstand werd nog vergroot door gebrek aan middelen: pas op 13 juni kon Wittop Koning beschikken over een telefoon en omstreeks dezelfde tijd over eigen vervoer voor zijn inspectiereizen door de provincie⁷².

Een tweede misverstand suggereert behalve een gebrek aan communicatie een manco vanuit het oogpunt van crisismanagement. Aan de slagvaardigheid van de monumentenzorg direct na de bevrijding werd ernstig afbreuk gedaan door de gelijktijdige wisseling van de wacht. Want op tal van plaatsen was – in zekere zin – al sedert 1939 een organisatie actief die de bescherming van Monumenten tot taak had: de plaatselijke diensten Kunstbescherming. In Groningen was zo'n dienst opgericht onder leiding van architect J.A. Boer⁷³. Hiërarchisch vielen de diensten Kunstbescherming onder de Luchtbeschermingsdienst maar functioneel ressorteerden zij onder de Inspecteur voor de Kunstbescherming, dr. J. Kalf. Als secretaris van de Rijkscommissie en tot 1939 directeur van het bureau was Jan Kalf de on-

69. *Leidraad* no. 1 (2-II-1944) tot en met 4 (21-II-1944). O.a. in RHC, toegang 16II, inv.nr. 456: dossier Monumenten 1925-1946.

70. *Dagboek Wittop Koning*, 27-4 tot en met 8-5-1945.

71. *Dagboek Wittop Koning* 20-4-1945 en 8-5-1945.

72. *Dagboek Wittop Koning* 12 en 13-6-1945.

73. Vgl. Berends 1995, 53.

betwiste voorman van de monumentenzorg in Nederland. De Kunstbeschermingsdienst was in Groningen in april 1945 nog volop operationeel maar stond aanvankelijk niet onder controle van het 'bevrijde' gezag. Jo Boer stond ook niet bekend als een monumentenzorger, in tegenstelling tot Wittop Koning⁷⁴. Boer adviseerde vóór en tijdens de bezetting de burgemeester over te beschermen objecten, trof technische voorzieningen – bijvoorbeeld in de Martinatoren en het Goudkantoor – en organiseerde een wachtdienst om de monumenten te bewaken. Hij stond in contact met alle functionarissen in het culturele leven van Groningen en met goede en foute bestuurders. Hij regelde indien nodig de evacuatie van waardevolle voorwerpen of collecties. Zo werd op 14 april de collectie van het Scheepvaartmuseum in het Goudkantoor geëvacueerd naar café De Unie aan de overkant van de straat. Helaas werd het café, zoals gezegd, bij de gevechten verwoest en ging de collectie van het Scheepvaartmuseum daarbij verloren. Tijdens de bezetting zullen de autoriteiten hem als een 'leider' hebben gezien. Dit bracht Boer bij tijd en wijle in een lastig parket. Hij moet wel lid van de gelijkgeschakelde BNA zijn gebleven en zich hebben moeten aanmelden bij de Nederlandse Kultuurkamer om zijn rol als leider van de Kunstbescherming te kunnen blijven uitoefenen. In 1946 werd hij hierover door zijn collega's aangesproken. Maar niettegenstaande deze omstandigheden was de Kunstbeschermingsdienst in april 1945 wél operationeel. Was het in verband met de continuïteit en de slagvaardigheid niet effectiever geweest om deze dienst bij de zorg voor de getroffen monumenten in te schakelen?

Boer zelf was niet op de hoogte van de nieuwe organisatie op het gebied van de monumentenzorg, de plaatselijke autoriteiten evenmin. Die onwetendheid ging zover dat de militaire commissaris voor Groningen, majoor Sollewijn Gelpke, architect Boer prompt aanstelde als adviseur: *"25/4 Conferentie met architect Boer van Monumentenzorg. Hij is bekend met de bewaarplaatsen van de diverse kunstschaten van de provincie Groningen. Besloten werd deze kunstschaten voorlopig opgeborgen te houden. De Heer Boer aangetrokken als adviseur voor deze aangelegenheden"*⁷⁵. Op verzoek van Sollewijn Gelpke ging Boer direct aan het werk. Vrijwel per omgaande leverde hij een overzicht in van de schade aan de Groningse monumenten⁷⁶. Van verdere contacten tussen Boer en Sollewijn Gelpke is niets gebleken en de militaire commissaris speelde later ook geen actieve rol meer in de monumentenzorg.

Het gevolg van deze verwarring was dat er gedurende enige tijd twee lijnen in de monumentenzorg bestonden: de oude lijn Boer-Kalf van de Kunstbescherming en de nieuwe lijn Wittop Koning-Visser. Boer correspondeerde met Kalf in Den Haag, Wittop Koning met Visser in Eindhoven⁷⁷. Eind mei schreef Kalf naar Boer, dat er een nieuwe organisatie was opgezet, maar: *"Het spreekt vanzelf, dat U belast blijft met den Kunstbeschermingsdienst in die stad en wanneer u bovendien nog een ander rayon op U kan nemen, zal ik dat op prijs stellen"*⁷⁸. Toch verdween Boer langzaam uit beeld. Hij hield zich nog wel bezig met de roerende kunstschaten, met name de terugkeer van een deel van de geroofde torenklokken, maar niet meer met de verwoeste monumenten. Per 1 juli 1945 zouden de oude

74. Over Boer: Overbeek en Van der Heide 2006.

75. Weekrapport DMC aan PMC 29-4-1945. In: RHC, toegang 65, inv.nr. 3.

76. Rapport Boer d.d. 26-4-1945. In: RHC, toegang 65, inv.nr. 60: Gebouwen.

77. RCE, Archief Inspecteur Kunstbescherming, doos 26: dossier Kunstbescherming Groningen voor de correspondentie Boer – Kalf, en Archief adviseur Monumentenzorg Militair Gezag, doos 30: dossier Wittop Koning en dossier J.A. Boer voor de correspondentie tussen Visser en Wittop Koning en Boer.

78. Brief Kalf aan Boer d.d. 24-5-1945. In: RCE, Archief Inspecteur Kunstbescherming, doos 26: dossier Kunstbescherming Groningen.

Kunstbeschermingsdiensten ontbonden worden, zodat rol van Boer uitgespeeld was. Dr. Visser heeft wel geprobeerd Boer bij zijn organisatie in te schakelen maar stuitte op weerstand van Wittop Koning. Architect Wittop Koning zag zijn collega niet zitten: *“Ik blijf overtuigd, dat architect Boer het juiste aanvoelen van de sfeer der Monumenten ontbreekt. Ongevraagd is mij te kennen gegeven, dat hij blijkbaar op politiek terrein zich langen tijd géén goed Vaderlander heeft getoond”*⁷⁹.

Uit de dagboeknotities van Wittop Koning blijkt dat er heel veel tijd ging zitten in de opbouw van de nieuwe – voorlopige – organisatie voor de Monumentenzorg in Groningen. In een tijd van crisis – en zo mag men wankelende gevels en uitgebrande dorpskerken wel noemen – was dit niet bevorderlijk voor de effectiviteit. Onderlinge tegenstellingen hielden de aanwezige krachten gescheiden en daar komt bij dat Wittop Koning kennelijk moeilijk zaken kon delegeren. Bijgevolg moest hij erg veel zelf doen en was hij erg veel op reis.

Tussen de bedrijven door hoorde Wittop Koning op zaterdag 28 april op de Grote Markt van een opzichter van de Rijksgebouwendienst dat de Hoofdwacht een noodverband zou krijgen en van een opzichter van aannemer Wijn & Dekker dat de maandag daarop begonnen zou worden met het oprichten van een steiger voor het Huis met de Schone Gevel (Grote Markt 5)⁸⁰. Maandag 30 april maakte het districtshoofd een rondgang langs de puinhopen en instrueerde daarbij groepen puinruimers over de juiste behandeling van de kloostermoppen. De dag daarop herhaalde hij de rondgang in gezelschap van ir. Gnirrep, hoofd van de gemeentelijke Bouwpolitie, en in deze fase zijn belangrijkste contact bij Gemeentewerken. Wittop Koning verbood bij deze gelegenheid de afbraak van enkele panden waaronder Grote Markt 8 en het Scholtenhuis⁸¹. Geen van beide panden kwam overigens voor op de lijsten van monumenten van het rijk of de gemeente. 's Middags stelde Wittop Koning Gnirrep voor samen te werken bij het opmeten, tekenen en afbreken van gevels. Het bouwtechnisch onderzoek zou dan verricht worden door Wittop Koning zelf, zijn assistent Offringa en opzichter Van Zwieteren. De slechte toestand van de gevel van de Herensociëteit en eventuele afbraak kwamen ook ter sprake⁸².

In de ochtend van woensdag 2 mei beklommen Wittop Koning en Offringa de steiger van de Herensociëteit. Van Zwieteren was niet op komen dagen. De conclusie van Wittop Koning over de staat van de gevel luidde: *“De gevel is gevaarlijk en zal afgebroken moeten worden, de linker onderhoek van de zandsteen topgevel heeft reeds een deel verloren, het verdere linkerstuk hangt op een anker. Overigens is de zandsteen topgevel niet zoo direct gevaarlijk, zoodat opmeting zou kunnen geschieden. Er moet gestempeld worden het hangende stuk zandsteen; mogelijk het linker topgevel lichtkozijn dichten en de daaronder aanwezige lichtkozijn omgeving beter stempe-len”*⁸³. Wittop Koning kwam dus tot dezelfde conclusie als Van Zwieteren: de gevel kon niet gerestaureerd worden, afbraak was onvermijdelijk. In de dagen daarna liet hij de gevel in detail opmeten en tekenen door zijn tekenaars Piet Reijenga en Arie Galis (afbeelding 11). Hij bracht zijn voorstel tot samenwerking nogmaals bij Gnirrep onder de aandacht, maar kreeg geen duidelijk antwoord.

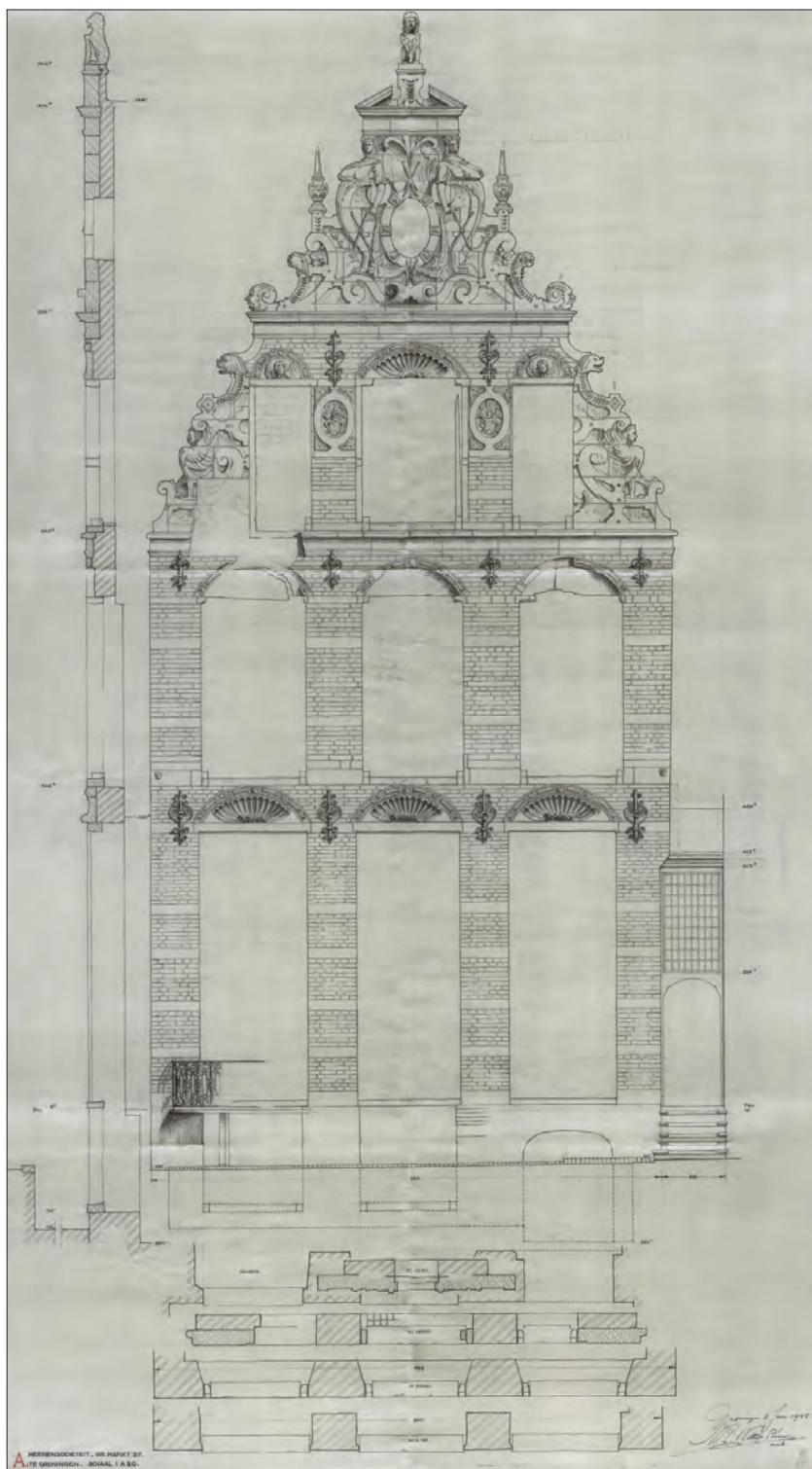
79. Brief Wittop Koning aan Visser d.d. 2-5-1945. In: RCE, Archief adviseur Monumentenzorg Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning.

80. Dagboek Wittop Koning 28-4-1945.

81. Dagboek Wittop Koning 1-5-1945.

82. Dagboek Wittop Koning 1-5-1945.

83. Dagboek Wittop Koning 2-5-1945. Stempelen is stutten met een schoorbalk of –boog.

Afb. 12. De gevel van Huis Panser alias de Herensociëteit volgens de opmeting van de assistenten Reijenga en Galis van districtshoofd Monumentenzorg Wittop Koning. Nettekening, 8-6-1945. Archief Wittop Koning, RHC Groninger Archieven, toegang 1585, inv.nr. 117-1.

Waarom Gemeentewerken niet op zijn voorstel tot samenwerking inging, is niet duidelijk. Enerzijds speelde onduidelijkheid over de bevoegdheden van het districtshoofd Monumentenzorg een rol, anderzijds misschien ook de ziekte en afwezigheid van de toezichthouder bij Gemeentewerken, Van Wissen. Het lag niet in de lijn van de directeur Gemeentewerken om de koers te wijzigen in afwezigheid van een vertrouweling. Bovendien begon men bij Gemeentewerken wellicht de indruk te krijgen, dat het districtshoofd Monumentenzorg wel erg veel zeggenschap naar zich toe trok. De gevels waarover hij eerder een verbod tot omtrekken had uitgesproken, waren immers helemaal geen monumenten. Wittop Koning interpreteerde de terughoudendheid in elk geval als miskenning en tegenwerking: *“ik gevoelde duidelijk, dat gemeentewerken mijn functie nog niet erkent”*⁸⁴.

Zaterdag 12 mei onderzochten Wittop Koning en Offringa nogmaals de gevel van de Herensociëteit, wederom zonder opzichter Van Zwieten van Gemeentewerken. De bevindingen versterkten de eerdere conclusie: *“De bepleistering blijkt uiterst minutieus (met aparte voegen) en degelijk te zijn aangebracht. Het zal bij verwijdering blijken, dat de baksteen niet als gevelsteen kan gehandhaafd blijven bij restauratie, een reden te meer om te besluiten de gevel af te breken”*⁸⁵.

Maandagmiddag 14 mei maakte Wittop Koning in gezelschap van dr. Visser en zijn collega-districtshoofd Dieperink een inspectiereis door de provincie. Er woei een onstuimige westenwind. Op de Grote Markt zagen mensen de ‘grote gevel’ van Burmann (Grote Markt 5) heen en weer bewegen (afb. 13). De opzichter van het werk stuurde de arbeiders van de steiger en de politie hield het verkeer op afstand. Opzichter Van Zwieten vertrouwde het niet en ging met een collega naar de Turftorenstraat om architect Wittop Koning te waarschuwen. De architect was nog niet weer thuis zodat ze onverrichter zake terugkeerden. Toen zij om een uur of half zes door de Zwanestraat fietsten, zagen ze hoe de ruim twintig meter hoge ge-

Afb. 13. Grote Markt Nz met de gevels van Burmann in de steigers op zondag 13 mei 1945, de dag voordat de ‘Schone Gevel’ (rechts achter de steiger) instortte.

Fotograaf onbekend, collectie RHC Groninger Archieven.

84. Dagboek Wittop Koning 3-5-1945.

85. Dagboek Wittop Koning 12-5-1945.

Afb. 14. Grote Markt noordzijde vanuit de Zwanestraat; de 'Schone Gevel' van Burmann wordt met tuien op z'n plaats gehouden. Op 14 mei fietste opzichter Van Zwieteren hier en zag de gevel instrorten.
Foto: W. van Linge, Veendam, collectie RHC Groninger Archieven.

vel, het oude deel van het Huis met de Schone Gevel, achterover stortte⁸⁶ (afb. 14). In hoeverre deze baksteengevel qua bouw materiaal en detaillering nog oorspronkelijk was, is de vraag. Het pand was in 1914 en 1929 zeer ingrijpend verbouwd en Van Zwieteren had de indruk dat de gevel nog niet zo lang geleden nieuw was opgemetseld – van restauratie kon hij niet spreken. Hoe dit ook zij, de laatste monumentale historische gevel aan de noordzijde van de markt was hiermee verdwenen.

Het omwaaien van de grote gevel van Burmann verontrustte Van Zwieteren vooral met het oog op het werk aan de veel zwakkere gevel van de Herensociëteit. De schrik sloeg hem om het hart en de volgende morgen alarmeerde hij direct het hoofd van de Bouwpolitie Gnrirrep: *“Ik wilde niet langer verantwoording dragen”*⁸⁷. Gezamenlijk trokken zij voor onderzoek naar de Grote Markt en bespraken de situatie van de Herensociëteit. Ook ir. Gnrirrep was overtuigd geraakt van de ernst van de situatie en trok om een uur of elf bij Wittop Koning aan de bel. In zijn dagboek schreef Wittop Koning: *“We werden om ± 11 uur gestoord (bestormd) door ir. Gnrirrep met 2 gemeente-opzichters met de zeer klaarblijkelijke bedoeling op mij de verdere verantwoording te schuiven voor het nog staande gedeelte van de gevel van Grote Markt 5 en die van de Heerensociëteit. (Ir. Halewijn en Dieperink stonden verstomd over hun optreden). [...] De gevel Heerensociëteit dacht ik nog te kunnen behouden; waar echter nog steeds samenwerking voor het behoud van de gevel uit-*

86. Ongedateerd rapport Van Zwieteren [uiterlijk september 1945]. In RHC, toegang 1611, inv.nr. 456: dossier Monumenten 1925-1946.

87. Rapport Van Zwieteren, als noot 86.

blijft (opzichter Van Zwieteren heeft zich nog steeds niet aangemeld) verzocht ik ir. Gnirrep nogmaals voorlopige versterking van de gevel te overwegen”⁸⁸.

Die dag zou er nog twee maal overleg plaatsvinden. Om drie uur kwamen Gnirrep, Van Zwieteren, Offringa en een ambtenaar van de Arbeidsinspectie bij de Herensociëteit bijeen. Het gezelschap klom de steiger op en besprak de risico's van wat men daar waarnam. De inzet van Van Zwieteren was het risico voor de arbeiders en de tekenaars van Wittop Koning, die nog steeds bezig waren op de steiger: “Gewezen op de toestand en het gevaar van den gevel. Mijn meening was, dat ze erger was geworden en hij kon dit niet ontkennen en ik wilde nu ook weten, wie de verantwoording voor de werklieden wilde dragen, mezelf buiten beschouwing latend, wanneer er werk op het steiger was [...]”⁸⁹. De lezing van Van Zwieteren komt overeen met die van Offringa, assistent van Wittop Koning: “Op de steiger blijkt, dat zich in het metsel- en zandsteenwerk scheuren en loszettingen bevinden die tijdens of na de brand zijn ontstaan. De toestand is précair, daar de groote hoogte van de topgevel en de slechte conditie van de nog bestaande zijmuren het goed stutten van de gevel bijkans onmogelijk maken. De algemeene conclusie is, dat de gevel niet te restaureren is, terwijl het demonteren niet zonder gevaar is, zoodat ook de aansprakelijkheid voor eventueele ongelukken onder het oog moeten worden gezien”⁹⁰. Het dilemma was duidelijk: wat woog het zwaarst nu behoud was uitgesloten: het belang van zorgvuldige afbraak en bouwtechnisch onderzoek, of de veiligheid van de arbeiders? Het was een kwestie van inschatting en afweging van risico's.

Niemand wilde een beslissing nemen buiten Wittop Koning om. Daarom sprak men af die avond om acht uur nogmaals te overleggen. Dit overleg zou het eerste directe contact over de kwestie zijn tussen Wittop Koning en Van Zwieteren. Van de zijde van Gemeentewerken waren aanwezig opzichter Van Zwieteren en hoofd Bouwpolitie Gnirrep, van de zijde van monumentenzorg Wittop Koning en zijn assistent Offringa en van de Arbeidsinspectie de inspecteurs Sickesz en Kluft. Het gezelschap klom, met uitzondering van Wittop Koning, weer de steiger op⁹¹. De toestand was er niet beter op geworden. Beneden zette Van Zwieteren nogmaals zijn bevindingen en zijn plan van aanpak uiteen. Hij achtte het risico van de tijdrovende afbraak, steen voor steen, met het oog op de veiligheid van de arbeiders inmiddels veel te groot en stelde een alternatief voor: de gevel omtrekken. Wittop Koning was daar mordicus tegen; zowel de natuursteen als de baksteen zou daar veel te veel onder te lijden hebben en waardeloos worden voor hergebruik. Van Zwieteren had daar een andere mening over, maar behield die bij deze gelegenheid voor zich. Offringa zag de gevaren van het werken aan een instabiele gevel in. Toch stelde hij voor te kijken of de risico's ondervangen konden worden door het treffen van extra veiligheidsmaatregelen. Van Zwieteren en Gnirrep bleven bij hun mening dat deze oplossing niet meer haalbaar was. Volgens de heren van de Arbeidsinspectie zou de gevel blijvend gevaar opleveren en was het niet verantwoord het leven van anderen daaraan bloot te stellen⁹². De inspecteurs kwamen Wittop Koning in zoverre tegemoet dat zij het geval de volgende dag nogmaals zouden onderzoeken om pas daarna een oordeel te

88. *Dagboek Wittop Koning* 15-5-1945.

89. Rapport Van Zwieteren, als noot 86.

90. Verslag van Rienk Offringa, geciteerd in het *Dagboek Wittop Koning* 15-5-1945.

91. Advies Schut aan B&W d.d. 25-9-1945 inzake aantijgingen van Hendrick de Keyser. In: RHC, toegang 1458, inv.nr. 12: dossier Verwoeste Percelen.

92. Ongedateerd rapport Gnirrep en Van Zwieteren. In: RHC, toegang 1611, inv.nr. 456: dossier Monumenten, 1925-1946. Het besluit van de Arbeidsinspectie zou schriftelijk worden meegedeeld, maar een dergelijke brief van de arbeidsinspectie is niet aangetroffen.

vellen. Als uitstel verantwoord was, zouden zij aangeven welke aanvullende voorzieningen getroffen moesten worden. De uiteindelijke beslissing zou daarna door de Bouwpolitie (Gemeentewerken) genomen worden. Wittop Koning en Offringa zouden de volgende dag in de provincie werken zodat zij voorstelden donderdag 17 mei de uitkomsten van het nadere onderzoek te bespreken en het overleg af te ronden. In de tussentijd zou de gevel in geen geval omgetrokken worden⁹³.

Uit de verslagen van dit overleg blijkt niet dat de partijen elkaar niet serieus namen. Feiten onderzoeken, standpunten uitwisselen, speelruimte aftasten, tussenoplossingen aandragen en procedures afspreken: een normale gang van zaken bij ambtelijk overleg. Het deed denken aan de schildering door professor Martin van de wijze waarop het beleid ten aanzien van een restauratie tot stand diende te komen: *“Wij redetwisten vóór het monument. En dan twisten wij niet, maar redeneeren, vlot en vriendelijk, omdat het monument-zelf meestal duidelijk vertelt wat er moet gebeuren, en dat het ons allen toch niet om onze theorieën, maar om het monument te doen is”*⁹⁴.

Maar schijn bedriegt: onderhuids zaten duidelijk spanningen. Van Zwieten had nog iets op zijn lever over het slopen van oude muren, maar dat zou in dit gezelschap niet op zijn plaats zijn en bij deze gelegenheid van het onmiddellijke doel afleiden. Wie zijn verslag over het gebeuren aan de Grote Markt leest, krijgt de indruk dat hij geïntimideerd was door de persoon Wittop Koning. Als het even kon, vermeidde hij contact en als het niet anders kon, zocht hij steun bij een collega⁹⁵. Het is niet bekend of deze beduchtheid van Van Zwieten teruggaat op een eerdere aanvaring met Wittop Koning. Standverschil tussen een opzichter en een architect kan een rol gespeeld hebben. Je wist het met architecten maar nooit: als opzichter stond hij toch een trede lager op de statusladder. Wittop Koning,

Afb. 15. De ruïnes aan de oostzijde van de Grote Markt, gezien vanaf het Martinikerkhof. De constructie van de geveltop van de Herensociëteit *alias* huis Panser is op deze foto herkenbaar: de beeldhouwde natuurstenen platen met het leeuwte in top steunen tegen de van bakstenen gemetselde puntgevel.

Foto: Noord-Nederlands Persfotobureau Folkers, collectie RHC Groninger Archiven.

93. *Dagboek Wittop Koning 15-5-1945*; Rapport Gnirrep en Van Zwieten, als noot 92.

94. Martin 1944, 23.

95. In het rapport van Van Zwieten zijn tussen 14 en 18 mei zeker een half dozijn voorbeelden van dit gedrag te lezen.

anderzijds, zag zich opnieuw getrotseerd. Hij mocht als districtshoofd belast zijn met het toezicht op de monumenten en de leiding van herstelwerkzaamheden, hier gaven de stemmen van de Arbeidsinspectie en de Bouwpolitie de doorslag.

De gevel van de Herensociëteit haalde het voorgestelde tijdstip van overleg niet (afb. 15). Woensdag 16 mei kwam de Arbeidsinspectie tot de conclusie dat het niet verantwoord was nog langer aan de gevel te werken. 's Middags kwam de chef, de heer Van Beusichem, ter plekke meedelen dat de gevel naar het oordeel van de Arbeidsinspectie omgetrokken moest worden. Het hoofd van de Bouwpolitie, ir. Gnirrep, was in de loop van de dag na het zien van nieuwe en grotere scheuren tot dezelfde conclusie gekomen. Na overleg met Schut die de burgemeester al van de toestand op de hoogte had gebracht, werd besloten in te grijpen⁹⁶. Formeel werd de beslissing genomen door het hoofd van de Bouwpolitie, ir. Gnirrep. Opzichter Van Zwieten stond een doelmatige oplossing voor ogen, die bestond uit het omtrekken van alleen de circa vier meter hoge natuurstenen geveltop. Van Zwieten dacht dat de bakstenen ondergevel vervolgens steen voor steen afgebroken zou kunnen worden zodat alsnog bouwtechnisch onderzoek kon plaatsvinden. Aldus ging men te werk. Om ongeveer half vijf werd de geveltop onder leiding van opzichter Reitsma van de Bouwpolitie omgetrokken. Maar omdat de muurdammen tussen de vensteropeningen te zwak waren om de kracht te weerstaan, stortte toen onbedoeld de hele gevel in⁹⁷. En zo was het laatste juweel van de eens zo statige oostwand van de Grote Markt gevallen (afb. 16 en 17).

De volgende dag ging Wittop Koning verhaal halen bij Gemeentewerken. De ambtenaren van de gemeente kwamen gemaakte afspraken niet na: Van Zwie-

Afb. 16. De ruïne van het Scholtenhuis, met links daarvan de gevel van de Herensociëteit achter de steiger die op 28 april gereed was.
Fotograaf onbekend, collectie Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen.

Afb. 17. Nogmaals de ruïne van het Scholtenhuis, met links daarvan de stomp van de gevel van de Herensociëteit na het omvertrekken op 16 mei 1945.
Fotograaf onbekend, collectie Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen.

96. Rapport Gnirrep en Van Zwieten, als noot 92.

97. Advies Schut aan B&W d.d. 25-9-1945 inzake de aantijgingen van Hendrick de Keyser, als noot 91; Rapport Van Zwieten, als noot 86; Rapport Gnirrep en Van Zwieten, als noot 92. *Dagboek Wittop Koning* 17-5-1945.

teren had zich in het verleden nooit gemeld, vanochtend hadden Offringa en hij vergeefs op de mensen van de Bouwpolitie en de Arbeidsinspectie gewacht. Hij verweet ir. Gnirrep tegen de afspraak om de gevel niet zonder nader overleg om te trekken in te hebben gehandeld. De gemeente had heel goed kunnen wachten want gevaar voor het publiek was er niet geweest. Men had met het oog op de bestaande gevaren voor de arbeiders kunnen volstaan met het staken van alle werkzaamheden. De arbeiders van Rottinghuis hadden na het omtrekken wel oog voor de resten van de steiger in de ruïne maar niet voor de kostbare gevelfragmenten. *“Er zijn tijdens bovengenoemd onderhoud met Ir. Gnirrep eenige harde woorden gevallen, noodzakelijk wanneer men voelt de stille tegenwerking (sabotage). Onder meer heb ik Ir. Gnirrep medegedeeld, dat hij in het vervolg zijn mensen naar mij zou moeten sturen waar ik niet langer voor loopjongen wenschte te fungeren”*⁹⁸.

Bij de verbouwing van het pand van Burmann in 1914 was ten westen van de grote gevel een replica van iets kleinere afmetingen gebouwd, die nog overeind stond, de zogenaamde ‘kleine gevel’ van Burmann (Grote Markt 4). Nadat in de namiddag van 17 mei het inmeten van de kleine gevel op hoofdmaten voltooid was, verzocht Offringa, de assistent van Wittop Koning, opzichter Van Zwieten zo spoedig mogelijk een begin te maken met de demontage van de gevel. De volgende dag, 18 mei, inspecteerde Van Zwieten de kleine gevel en merkte dat hij de top met één vinger aan het wankelen kon brengen. Van Zwieten lichtte onmiddellijk alle betrokkenen in. Ter plekke overtuigden Offringa en Wittop Koning zich ervan dat de toestand onhoudbaar was en de gevel niet meer steen voor steen gedemonteerd kon worden. Het belang van de gevel school niet in de ouderdom van het muurwerk maar in de de erin verwerkte natuurstenen fragmenten. Het gezelschap ging akkoord met het voorstel van Van Zwieten om de top om te trekken in de verwachting de ondergevel te kunnen behouden voor demontage. In de namiddag gelukte het Van Zwieten om de top volgens plan om te trekken⁹⁹.

Staan voor de kleine gevel van Burmann ontspon zich de discussie tussen Van Zwieten en Wittop Koning over de methoden van sloop van oude gevels. Eindelijk kon Van Zwieten zijn ei kwijt. Steen voor steen demonteren had grote voordelen met het oog op het bouwtechnisch onderzoek, maar het kostte veel tijd en kon alleen als de arbeidsomstandigheden veilig waren. Hierover waren beide mannen het eens. Als de omstandigheden het niet toelieten, betoogde Van Zwieten, was het omtrekken van een gevel met het oog op het winnen van herbruikbare steen een goed alternatief, tenminste als het ging om gevels die met ouderwetse kalkmortel gemetseld waren. Als de mortel van zuivere schelpkalk was gebrand, was de hechting met de baksteen niet sterk en lagen de bakstenen als het ware ‘droog’ gestapeld. Op het moment dat de muur tegen de grond sloeg, viel het metselverband uit elkaar en konden de kostbare stenen voor het overgrote deel intact en zonder verdere bewerking geraapt en geborgen worden. Zwakke stenen overleefden de val niet, maar die waren toch al onbruikbaar. Van Zwieten baseerde zich hierbij op zijn ervaring en op een demonstratie van professor Van der Steur, voorzitter van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en hoogleraar in Delft¹⁰⁰. Het effect was zelfs nog iets beter als de om te trekken muur niet op een vlak, maar op een oneffen ondergrond viel. De in Groningen toegepaste techniek was daarom volgens Van Zwieten, gelet op de omstandigheden, nauwelijks

98. *Dagboek Wittop Koning* 17-5-1945.

99. Rapport Van Zwieten, als noot 86; *Dagboek Wittop Koning* 18-5-1945.

100. Rapport Van Zwieten, als noot 86. Over kalkmortels: Van Hunen 2003.

schadelijker voor het winnen van de kostbare restauratiestenen. Het klonk Wittop Koning ongeloofwaardig in de oren. Geen enkele sloper paste deze techniek toe, wierp hij tegen. “*Klopt*”, zei Van Zwieteren, “*want slopers hadden andere belangen*”. Het ging slopers niet om de ouderwetse stenen maar om het houtwerk, planken, latten, ramen, deuren, lood, schroeven enz. Op de tegenwerping van Wittop Koning dat het neerstorten grote schade toebracht aan de resten van de binnenmuren die eronder lagen, antwoordde Van Zwieteren dat binnenmuren meestal van zachtere steen waren gemetseld en door eeuwenlange inwerking van roet, vocht en breekwerk nauwelijks nog herbruikbare stenen opleverden.

Van Zwieteren zag dat hij Wittop Koning en Offringa niet had overtuigd en bood daarom aan het effect te demonstreren. Wittop Koning hield de boot af en Offringa zou later wel eens kijken, maar Van Zwieteren kreeg wel toestemming om het een tekenaar van Wittop Koning te laten zien. Zaterdagochtend 19 mei ging Van Zwieteren met de tekenaar op pad. “*[I]k heb hem de muren die op de grond lagen laten zien en hem gevraagd, waar ik de steen weg zou nemen om hem te overtuigen, dat de steen heel was, zoowel de kop- als de streklaag. Op diverse plaatsen dit bewijs geleverd. Zeker, de zwakke zusjes sneuvelen en in deze muren zijn al op zichzelf tijdens het metselen halve en drieklezoor verwerkt. De kwaliteit van de oude steen is meestal zooals men het noemt ‘slap rood’ en ik heb ook twee heele steen geklonken en de kwaliteit laten hooren. De tekenaar verwonderde zich hierover en ik heb hem ook een omgetrokken muur laten zien die bepleisterd was en gedeeltelijk met tegels bekleed. Deze pleisterlaag was door de val losgelaten en de tegels kon men zoo heel oprapen. Alle steenen zijn eveneens nagenoeg schoon, d.w.z. de metselspecie zit er los tusschen. Dit geldt niet voor muren van oude steen die verwerkt zijn met de cementspecie van tegenwoordig. Die muren vind men in grote brokken terug en zijn altijd moeilijk schoon te maken en men beschadigt met het bikken de buitenhuid van de steen*”¹⁰¹.

Uit het vervolg moet aangenomen worden dat het districtshoofd en zijn assistent zich zelfs hierdoor niet lieten overtuigen. Maar meer kon Van Zwieteren niet doen. Professor Van der Steur was in februari overleden, al was dat op het moment in Groningen misschien nog niet bekend. De kwestie was nog wel degelijk relevant want elders, bijvoorbeeld in de Guldenstraat en de Ebbingestraat, stonden nog delen van oude muren overeind.

Dr. Visser had op 14 mei H. van der Wal, bouwkundig ambtenaar van het Rijksbureau voor Monumentenzorg, ter beschikking van Wittop Koning gesteld om het veiligstellen van de restauratiestenen en andere waardevolle bouwfragmenten in goede banen te leiden. Bovendien zou Van der Wal bouwhistorisch onderzoek doen in de ruïnes en zijn bevindingen intekenen op een door Gemeentewerken vervaardigde kaart¹⁰². Van der Wal was net als Wittop Koning helemaal niet te spreken over de wijze waarop de restauratiestenen in de puinhopen behandeld werden. Hij kreeg het regelmatig met de opzichters aan de stok, vermoedelijk omdat hij net als Wittop Koning zijn kritiek niet onder stoelen of banken stak. Het proces van puinruimen en het winnen van restauratiestenen vertoonde volgens Wittop Koning en Van der Wal op verschillende punten manco's: het omtrekken van nog staand muurwerk volgens de methode Van Zwieteren, de ruwe behandeling van de liggende stenen en brokstukken, de sortering en administratie, en het ongebreidelde afvoeren van bouwpuin uit de Ebbinge-

101. Rapport Van Zwieteren, als noot 86. Drieklezoor: baksteen met strek van 3/4 lengte. Halve klezoor: baksteen met strek van 1/2 lengte.

102. Deze kaart berust in het archief van de RCE. Over Van der Wals werk: Bos *et al.* 1991.

straat door de Canadezen ten behoeve van het herstel van het vliegveld Eelde. De pogingen van Wittop Koning en Van der Wal om de manco's te verhelpen, zouden uitgroeien tot het fameuze conflict tussen Schut en Wittop Koning.

Het ontbreekt helaas aan ruimte om uitvoerig op de verdere escalatie van het conflict in te gaan. Het conflict ontvlamde eind mei, woedde een tijd en doofde na de zomer als een nachtkaaers. De hoofdmomenten in het proces worden hier korthedshalve samengevat.

Op 23 mei besprak Wittop Koning een concept-instructie voor de puinruimende arbeiders met leidinggevend van Gemeentewerken. De ambtenaren voelden nattigheid en rapporteerden aan de directeur en nog dezelfde dag stelde Schut een brief op aan Wittop Koning. Op 24 mei liet Schut zijn brief op het adres van Wittop Koning bezorgen. In de brief deelde hij Wittop Koning mee zijn personeel verboden te hebben contact met het districtshoofd te onderhouden of toe te laten tot opslagplaatsen van de dienst¹⁰³. Op 24 en 25 mei verspreidde Van der Wal de instructie – waaruit in deel 2 nog geciteerd zal worden – onder de puinruimende arbeiders. Dit ging over de schreef en in reactie hierop werd op 30 en 31 mei Van der Wal daadwerkelijk de toegang tot de ruïnes en de opslagplaats van het puin ontzegd.

Op 26 mei zocht Schut schriftelijk steun bij Jan Kalf. Hij bepleitte de door Van Zwieten toegepaste techniek en wees Kalf quasi terloops op het twijfelachtige gedrag van de restauratie-architect ten tijde van de bezetting. De booby-trap van Wittop Konings al dan niet vermeende lidmaatschap van de Kultuurkamer trof bij Kalf die voor vergelijkbare dilemma's had gestaan, geen doel¹⁰⁴. Kort daarop informeerde Schut majoor Sollewijn Gelpke, militair commissaris van het district Groningen, over de zaak. Deze actie om steun te vergaren had evenmin resultaat.

Monumentenzorg sloot de gelederen en beraamde een tegenaanval. Op 6 juni besprak dr. M.D. Ozinga van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg met Wittop Koning een tactiek om in samenspel met Wederopbouw de directeur Gemeentewerken buiten spel te zetten. De opzet van Ozinga was om de lokale representanten van Monumentenzorg en Wederopbouw plaats te laten maken voor landelijke functionarissen zodat directeur Schut direct tegenover Ringers (Wederopbouw) en Kalf (Monumentenzorg) zou komen te staan¹⁰⁵. Op 7 juni vond er op het stadhuis een overleg plaats tussen B&W, Schut, Monumentenzorg en Wederopbouw waarin Schut instemde met een adviesrol voor Van der Wal, maar Ozinga zijn opzet om Schut buiten spel te zetten niet uitspeelde. Onder deze omstandigheden van een fragiel staakt-het-vuren zagen beide partijen medio juni af van een aanbod tot bemiddeling door majoor Sollewijn Gelpke.

Het initiatief verschoof ondertussen naar Den Haag. Op 16 juni verkende ir. Abspoel, afgevaardigde van het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw te Den Haag, de situatie bij burgemeester Cort van der Linden en directeur Schut. De burgemeester raakte doordrongen van het bestaan van nieuwe regelgeving en lijnen in de wederopbouw. Dit leidde op 26 juni tot de opdracht van de burgemeester aan directeur Schut om, op last van het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw, geen maatregelen te treffen

103. Brief Schut aan Wittop Koning d.d. 23-5-1945. Overhandigde origineel in: RCE, Archief adviseur monumenten Militair Gezag, doos 30: dossier districtshoofd Wittop Koning. Afschriften in tal van dossiers in diverse ambtelijke archieven.

104. Brieven Schut aan Kalf en aan de waarnemend Algemeen Gemachtigde Wederopbouw Helb d.d. 26-5-1945. In: RHC, toegang 1611, inv.nr. 448: dossier Puinruiming.

105. *Dagboek Wittop Koning* d.d. 6-6-1945.

die van bepalende invloed zouden zijn op het uiteindelijke herbouwplan van de Grote Markt, zoals het omtrekken van restanten van gevels en het dichtstorten van kelders, tenzij de veiligheid in het geding was. Op dezelfde datum besloot het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw om Wittop Koning namens dit College te belasten *“met de verzorging van de belangen die door de Inspectie Kunstbescherming noodzakelijk worden geacht”*¹⁰⁶.

In de zomer veranderde het speelveld. Begin augustus 1945 werd prof. Granpré Molière aangesteld als stedenbouwkundig adviseur voor de wederopbouw in Groningen. Het was op dat moment nog maar de vraag hoe de feitelijke machtsverhoudingen kwamen te liggen. Directeur Schut en ir. Denis, hoofd van het bureau Wederopbouw te Groningen, waren het erover eens, dat *“er slechts één kapitein op het schip kan zijn”*¹⁰⁷. De situatie in Groningen was kennelijk nog zo onbeslist, dat de minister van Wederopbouw zelf werd ingeschakeld. Minister Ringers reisde naar Groningen en op zaterdag 24 augustus vond ten stadhuis een conferentie plaats met burgemeester Cort van der Linden. Wat er allemaal besproken werd, is niet duidelijk maar in elk geval stelde minister Ringers een scheiding voor tussen het puinruimen onder leiding van Gemeentewerken en het uitzoeken en sorteren van het puin in het depot onder leiding van Monumentenzorg. Achteraf kan alleen maar geconstateerd worden dat het land in grote nood verkeert als zonder zijn minister een vergelijk als dit niet gesloten kan worden.

Maar er was vermoedelijk meer aan de hand. Na de conferentie was directeur Schut diep teleurgesteld over de houding van het hoofd van het bureau Wederopbouw in Groningen, ir. Denis. Op 9 september vond nogmaals toverleg plaats, nu op ambtelijk niveau tussen vertegenwoordigers van het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw (Van der Meer), Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (Reinink), Monumentenzorg (Kalf) en de burgemeester¹⁰⁸. In de loop van de maand werd ir. Denis als hoofd van het bureau Wederopbouw te Groningen vervangen door ir. J. Ijpes. Het conflict tussen Schut en Wittop Koning, tussen Gemeentewerken en Monumentenzorg, werd in de nazomer van 1945 verdrongen door nieuwe spanningen. De aard van deze spanning blijkt uit een confrontatie op 25 oktober tussen burgemeester Cort van der Linden en ir P. Verhagen van de rijksdienst voor de Wederopbouw. Deze spanning kwam toen niet in de openbaarheid maar bleef binnenskamers en betrof het primaat bij de wederopbouw in Groningen.

Tegen deze achtergrond verdween de ruzie tussen Wittop Koning en Schut naar de achtergrond. De ruzie werd nooit bijgelegd, de tegenstanders kwamen elkaar domweg niet meer tegen. De wederopbouw ging van start, de vraagstukken veranderden van karakter en op allerlei fronten wisselde de wacht. Het lijkt erop dat de tactiek die M.D. Ozinga voorstelde aan Wittop Koning, namelijk het terugtreden van de plaatselijke spelers ten gunste van hun landelijke superieuren, na de zomer toch zijn beslag kreeg¹⁰⁹.

106. Brief College Algemene Commissarissen Wederopbouw aan de burgemeester d.d. 26-6-1945. Afschrift in RHC, toegang 1611, inv.nr. 456: dossier Monumenten, 1925-1946. De bedoeling van de brief was ongetwijfeld om het optreden van Wittop Koning extra gezag te geven. Eind juni werd de organisatie van de monumentenzorg in Nederland weer gewijzigd. Dr. Visser werd Inspecteur Kunstbescherming voor Zuid-Nederland. Zie Van Laanen 1995, 24-25.

107. Brief Schut aan Denis d.d. 18-8-1945. In: RHC, toegang 1611, inv.nr. 448: dossier Puinruiming 1, 1945-1947.

108. De uitkomst van dit overleg is uit de archieven van de gemeente niet gebleken.

109. *Dagboek Wittop Koning* d.d. 6-6-1945.

Het forum voor de nieuwe vraagstukken was de gemeentelijke Adviescommissie voor de Wederopbouw¹¹⁰. Ir. P. Verhagen uit Den Haag werd daarin de krachtige spreekbuis van Wederopbouw. Hij was in de oorlog de supervisor geweest van de wederopbouw van Middelburg en kende in dat verband Wittop Koning, althans van naam. De stem van Wittop Koning werd na de zomer niet meer gehoord. In de discussie over de planvorming rond de Grote Markt trad geen vervanger uit landelijke kring in zijn plaats. De architect concentreerde zich op de voorbereiding van de restauraties van de verwoeste kerken in Noord-Oost Groningen: Bierum, Holwierde, Woldendorp en Termunten. De tijdelijke organisatie van de Voorlopige Commissies voor de Monumentenzorg en hun districtshoofden verdeen met de ontbinding van het Militaire Gezag en de reguliere organisatie, bestaande uit de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (Monumentenraad), ondersteund door een ambtelijk Rijksbureau, nam de taken weer op. Dat Monumentenzorg daarna in de stad Groningen geen duidelijke spreekbuis meer had, kwam omdat Monumentenzorg – in tegenstelling tot andere rijksdiensten – niet vertegenwoordigd was in de gemeentelijke Adviescommissie voor de Wederopbouw.

Het initiatief voor de wederopbouw, en daarmee voor de vraag wat er met de resten van de monumenten aan de Grote Markt moest gebeuren, kwam te liggen bij burgemeester Cort van der Linden (die zich beijverde om inspirerende wensen te formuleren), bij de stedenbouwkundige Granpré Molière (die de eisen in plannen moest omzetten) en bij ir. Verhagen van Wederopbouw (die het primaat van het rijk met alle hem ten dienste staande middelen bewaakte). De directeur Gemeentewerken zag zich daarom in het najaar geconfronteerd met tegenspelers van een ander kaliber en de opzet van Ozinga leek inderdaad werkelijkheid te worden. Het conflict tussen Wittop Koning en Schut over de wijze van puinruimen verbleekte bij de tegenstellingen die bij de wederopbouw aan het licht kwamen.

De onderhuidse tegenstelling gemeente – rijk kwam in de tweede vergadering van de adviescommissie op 25 oktober 1945 in alle scherpste naar voren naar aanleiding van een bagatel: de onschuldige vraag van voorzitter Cort van der Linden, wat te doen met de bij de commissie ingekomen stukken, zoals bouw-aanvragen van getroffen burgers en ondernemers. Hoorden die, zoals gebruikelijk, behandeld te worden door de dienst Gemeentewerken en van daaruit eventueel voor advies naar Granpré Molière doorgestuurd te worden of moesten ze rechtstreeks in handen van de adviseur voor de wederopbouw worden gesteld? De discussie hierover tussen Cort van der Linden en Verhagen escaleerde tot een principieel en fel staatkundig debat waarin burgemeester Cort van der Linden zijn beroemde, door en door Groningse uitspraak deed: “[Hij] ziet zich *genoodzaakt zijn standpunt scherp te formuleren en zegt liever op de puinhopen te blijven zitten dan de stad te laten opbouwen zonder het gemeentebestuur. Een dergelijke aantasting van de gemeentelijke kracht zou er op den duur toe leiden, dat Groningen een doode stad zou worden*”¹¹¹. Ir. Verhagen stelde daar tegenover dat een rijksinstelling niet door B&W bestuurd werd! Uiteindelijk concludeerde Cort van der Linden als voorzitter in de zaak van de correspondentie: “*dat B&W dus op zich nemen er voor te zorgen, dat de rijksdiensten van alles wat voor hen van belang kan zijn, op de hoogte worden gebracht door den dienst van Gemeentewerken*”¹¹².

110. Zie o.a. Wagenaar 1991, 45 e.v.; De Vries 2003, 239.

111. Notulen 25-10-1945. In: RHC, toegang 1841, doos 164: Gemeentelijke Commissie Wederopbouw. Granpré Molière kreeg daarna in elk geval lijsten van ingekomen stukken.

112. *Ibidem*.

De directeur Gemeentewerken heeft in 1946 wel geprobeerd de discussie over de wederopbouw van de Grote Markt te beïnvloeden, maar feitelijk heeft hij niets doorslaggevents meer kunnen bijdragen. Het rijk had op de achtergrond de touwtjes in handen en onderlinge tweedracht in de plaatselijke politiek verhinderde dat de ‘gemeentelijke kracht’ tot spoedige en onomstotelijke oplossingen kwam. Toen het eerste plan in 1947 politiek kon worden afgehamerd, had directeur Schut al afscheid genomen van zijn dienst.

Tussenbalans

Niettegenstaande de bewering van de geschiedschrijver en zijn doordringen-de echo heeft architect en districtshoofd Monumentenzorg Wittop Koning in april en mei 1945 geen enkele gevel aan de Grote Markt laten stutten. Zoals directeur Schut in augustus 1945 bitter opmerkte: “*Door Monumentenzorg is nog voor geen enkel monument één hand uitgestoken*”¹¹³. Feit is dat niet Monumentenzorg na de bevrijding opdracht gaf de monumentale gevels te stutten, maar directeur Gemeentewerken Schut die de leiding over het puinruimen op zich nam. De Rijksgebouwendienst stutte het rijksgebouw de Hoofdwacht. Misschien verwarde omstander Idema later, nadat het stof aan de Grote Markt was neerge-daald, het plakken van biljetten en het verspreiden van pamfletten met het plaat-sen van stempels en stutten. De meeste gevels waren al vóór het staakt-het-vuren ingestort. Twee wankel monumentale gevels woelen in april en mei 1945 om en één werd op last van de Arbeidsinspectie en de gemeentelijke Bouwpolitie omver getrokken met het doel de brokstukken te redden en het restant van het opgaan-de werk bouwkundig te documenteren. Te vroeg, naar de zin van Wittop Koning die zijn leerlingen nog wat langer door had willen laten meten aan het gebouw dat echter ook naar zijn mening niet behouden kon worden.

Of Wittop Koning een herstel van de Grote Markt in zijn oude glorie voor ogen stond, terwijl directeur Schut wilde profiteren van de omstandigheden om ruimte voor vernieuwing en grootschalige modernisering te scheppen, staat nog te bezien.

Wordt vervolgd in Hervonden Stad 2010.

Geraadpleegde archieven

RHC Groninger Archieven (afgekort als RHC; het nummer is het toegangsnummer):

65: Archief Militair Commissaris District stad Groningen en Westerkwartier (Militair Gezag), 1945.

1165: Archief van het Kabinet van de Commissaris in de Provincie Groningen, 1940-1945.

1337: Archief Kring Groningen van de BNA, 1927-1966.

1458: Archief dienst Openbare Werken, 1947-.

1585: Archief van architect A.R. Wittop Koning (1878-1961), 1905-1956.

1611: Archief dienst Gemeentewerken, 1881-1947.

1776: Archief provinciaal bestuur van Groningen.

1821: Archief van de gemeentelijke monumentencommissie, 1933-1969.

1827: Personeelsdossiers Secretarie.

1841: Dossierarchief Secretarie gemeente Groningen, 1916-1965.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (afgekort als RCE):

Archief Rijksbureau voor de Monumentenzorg, pandsdossiers.

Archief Inspecteur Kunstbescherming dr. J. Kalf, 1939-1945.

Archief Adviseur Monumentenzorg Militair Gezag, kapitein dr. W.J.A. Visser, 1944-1945. (Samen met het archief van de inspecteur Kunstbescherming opgenomen in één archiefblok *Kunstbescherming*).

113. Brief Schut aan B&W d.d. 24-8-1945. In: RHC, toegang 1611, dossier 448 Puinruiming I, 1945-1947.

Literatuur

- Berends, G., 'De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren' in: *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg* 1995, 49-65.
- Bos, L., R. Bults, M. Posthumus, A. Reinstra, E.R. Onnes en P. Stoter, *de Breede Merct. De grote markt te Groningen vanaf de middeleeuwen tot 1945*. Groningen, 1991.
- Boer, J.B. de en W. Jonkman, *Militair Gezag in Groningen. Stad en provincie na de Bevrijding april – oktober 1945*. Groninger Historische Reeks 6. Assen, 1990.
- Brood, P., A.H. Huussen jr. en J. van der Kooi, *Nieuwe Groninger Encyclopedie*. Groningen, 1999.
- Cort van der Linden, P.W.J.H.J., 'Rede door de burgemeester van Groningen uitgesproken bij de overdracht van de gerestaureerde Martinitoren aan de gemeente Groningen' in: *Groningse Volksalmanak* 1948, 12-29.
- Groote, P., 'Modernisering, ondanks alles' in: M. Duijvendak, en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden, Groningen in de twintigste eeuw*. Assen, 2003, 157-212.
- Hajema, L.H., *De glazenwassers van het bestuur: lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie, Groningen in landelijk perspectief 1945-2001*. Proefschrift RUG, 2001. Zie <http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/arts/2001/l.h.hajema/>.
- Hekkema, H.G., S.J. Bouma 1899-1959. Groningen, 1992.
- Heukelom, G.W. van, 'De restauratie van de Martinitoren te Groningen' in: *Bulletin KNOB* 6^e serie nr. 3, 1950, 111-128.
- Hofman, B., 2005a. *Einde van de oorlog betekende ook het einde voor het Scholtenhuis*. Uitzending OOG TV 14-4-2005, te raadplegen op www.oogtv.nl onder *Beno's Stad*. Zie voor de tekst: *Hofmans Vertellingen* op www.groningerararchieven.nl.
- Hofman, B., 2005b. *Grote Markt Oostzijde. Van oud stadshart tot nieuw bouwplan*. Groningen van alle tijden 7. Assen, 2005.
- Huizinga, M.H. en B. van Leusen, *Vier dagen in april*. Groningen, 1999.
- Hunen, M. van, *Het gebruik van kalkmortel*. RDMZ info Restauratie en beheer nr. 37. Zeist, 2003.
- Kalf, J., *Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren*. 's-Gravenhage, 1938.
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*. Proefschrift RUG. Groningen, 1986.
- Laanen, D. van, 'Aangehouden zorg. Rijksdiensten voor de monumentenzorg 1939-1947' in: *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg* 1995, 8-31.
- Leeninga, J.J. en E.J. Westra, *En tóch staat de Martini. Groningen onder Duitsch schrikbewind*. Groningen, 1945.
- Martin, M. en C. Wagenaar (red.), *Berlage en Groningen. Uitbreidingsplan: vervolg of vernieuwing*. Groningen, 1994.
- Martin, W., *Herleefde schoonheid. 25 jaar monumentenzorg in Nederland, 1918 – 10 mei – 1943*. Amsterdam, 1944.
- Neurdenburg, E., *De historische schoonheid van Groningen*. Amsterdam, 1942.
- Ommen Kloeke, W.K.J.J. van, *De bevrijding van Groningen*. Stad & Lande nr. 2. Assen, 1945.
- Overbeek, R., 'Zo helder als glas' in: *Hervonden stad* (1999), 87-96.
- Overbeek, R. en M. van der Heide, *Jo Boer (1895-1971) architect uit Groningen*. Groningen, 2006.
- Ozinga, M.D., *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel 11. De provincie Groningen*. 's-Gravenhage, 1933.
- Rosenberg, P.T.E.E., 'Groningen, Grote Markt 27 / Oude Ebbingestraat 40 / Ossenmarkt 5' in: R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies. Architectuur-historische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser*. Zwolle, 2000, 186-201.
- Schuitema Meijer, A.T., 1976a. *Zó was Groningen 1919 – 1939*. Groningen, 5e druk, 1976.
- Schuitema Meijer, A.T., 1976b. 'Bouwen en bouwmeesters in de stad Groningen, begin 19^e eeuw – 1940' in: W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen Stad en Land*. Groningen, 1976, 721-760.
- Schut, H.P.J., 'Eenige beschouwingen over de stad Groningen' in: *Publieke Werken* 11 (1942), 114-123.
- Vries, B. de, 'Politiek en bestuur in spannende jaren' in: M. Duijvendak, en B. de Vries (red.), *Stad van het Noorden, Groningen in de twintigste eeuw*. Assen, 2003, 213-262.
- Wagenaar, C., 'Naar een nieuwe Grote Markt' in: *Een markt voor de wederopbouw. De strijd voor een nieuw stadshart in Groningen*. Groningen, 1987, 19-58.
- Wagenaar, C., *Tussen Grandezza en schavot: de ontwerpen van Granpré Molière voor de wederopbouw van Groningen*. Groningen, 1991.
- Werkman, E.J., 'Het Rijksarchief in Groningen' in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven* 1945, 82-94.
- Wittop Koning, A.R. en L. Drewes, 'Beschouwing van den Kring Groningen van den Bond van Nederlandsche Architecten inzake het plan van uitleg voor Groningen van 1928' in: *Bouwkundig Weekblad Architectura* 51 (1930), 385-392.
- Wolf, J.A., *Gehavende stad*. Groningen, 1946.